

Андрій Бульвінський

Українсько-російська війна 1658–1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ

Смерть гетьмана Богдана Хмельницького 27 липня 1657 р. стала не лише тяжкою втратою для української державності, але й знаменувала собою початок принципово нового етапу в стосунках Війська Запорозького з Московською монархією. У своїх планах щодо реального, а не лише формального включення України до складу Московської держави царський престол одразу переносить акцент на силовий тиск. У тому, що військова складова московської політики щодо України стала домінуючою, новообраний гетьман Іван Виговський зміг переконатися одразу.

Бажаючи нав'язати гетьманському уряду свою політичну волю і спрямувати політичні процеси у Війську Запорозькому у вигідному для себе напрямі, Москва негайно відправляє в Україну 30-тисячний корпус на чолі з околичним кн. Г. Г. Ромодановським¹. Він перебував на Лівобережжі в районі Переяслава, Чорнух та Пирятина з кінця серпня 1657 р.² до початку лютого 1658 р.³ Після того, як на лютневій раді у Переяславі гетьман І. Виговський втретє був підтверджений на гетьманській посаді та нарешті отримав з рук царського посла околичного Б. М. Хитрово офіційне затвердження на гетьманстві⁴, московський військовий контингент в Україні був дещо зменшений. Але тепер його основні сили зосереджувались у містах опозиційно налаштованого до гетьмана півдня Лівобережжя. Ці залоги складались із людей полку Л. П. Ляпунова, залишених в Україні кн. Ромодановським⁵, та путивльських ратних людей на чолі з Я. М. Яциним, І. Ф. Аладіним і К. С. Литвиновим, які прийшли з Б. М. Хитрово⁶.

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — Т. 4. — СПб., 1863. — С. 62.

² Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1936. — Т. X. — Ч. 1. — С. 73; Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 48, 64, 69.

³ Грушевський М. Назв. праця. — С. 131–132; Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 210, оп. 12/2, од. зб. 603. — Арк. 3–4, 14.

⁴ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукописів (далі — НБУВ. ІР.). — Ф. 8, од. зб. 1769. — Арк. 8; Акты ЮЗР. — Т. 15. — СПб., 1892. — С. 17–18.

⁵ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 25.

⁶ Акты ЮЗР. — Т. 7. — СПб., 1872. — С. 209; Т. 4. — С. 114; Т. 15. — С. 42.

Плануючи для утвердження тут своєї влади скористатись антигетьманським повстанням, яке за неофіційної підтримки Москви розгоралось в Україні, московський уряд протягом усієї весни 1658 р. активно готує війська для воєнних дій в Україні. Зокрема, у березні на кордоні України розпочинається формування Белгородського полку — великого військового з'єднання, яке повинно було забезпечити реалізацію стратегічних планів царського уряду на південно-західному напрямі. Адміністративна і військова влада белгородського воєводи поширювалась на 38 міст новоствореного Белгородського розряду⁷.

Крім того, на початку квітня царський уряд приймає рішення безпосередньо розпочати підготовку до введення своїх воєвод з гарнізонами у ключові українські міста. 3 та 4 квітня виходять царські укази про призначення воєводами у Білу Церкву — Г. П. Сафонова, Корсунь — О. Ф. Болтіна, Ніжин — С. Б. Бутикова, Полтаву — стольника О. П. Чирікова, Чернігів — стольника А. Я. Дашкова, Миргород — Н. О. Полєнова⁸, а 6 квітня — указ про призначення боярина В. Б. Шереметєва головою нової московської адміністрації в Україні⁹. 21 квітня призначені воєводами царські люди отримують офіційний наказ про свою відправку в Україну¹⁰, а київському воєводі А. В. Бутурліну відсилається наказ про виділення 600 солдат для корсунського та білоцерківського воєвод¹¹. Наприкінці квітня виходить аналогічне розпорядження про виділення 1000 солдат з числа новоприборних в Белгородському полку на службу в Ніжин, Миргород, Чернігів і Полтаву¹².

Розгром гетьманом Виговським у союзі з татарами основних сил повстанців під Полтавою 30–31 травня 1658 р. та загибель їх лідера — полтавського полковника М. Пушкаря зруйнували всі плани царського уряду, які ґрунтувались на використанні суперечностей між гетьманською та опозиційною партіями. Москва втратила один з найдієвіших важелів впливу на гетьманський уряд. За великим рахунком, це була політична поразка Москви та її прихильників в Україні, яка послабила вплив російського престолу на українські справи та на деякий час нейтралізувала зусилля царського уряду в його бажанні встановити військово-політичний контроль над Україною.

⁷ Загоровский В. П. Белгородская черта. — Воронеж, 1969. — С. 74, 76, 152–153.

⁸ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 149, 151, 161–165; Барсуков А. Род Шереметевых. — Кн. 5. — СПб., 1888. — С. 32–34, 64–69, 77.

⁹ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 200–202.

¹⁰ Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. — СПб., 1854. — С. 128.

¹¹ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 161–162.

¹² Там же. — С. 163–165.

На початку червня для відстоювання власних інтересів та недопущення посилення впливу в регіоні третіх держав Москва вирішує задіяти в Україні резервні військові контингенти зі складу новостворюваного Белгородського полку. 3 червня новопризначений київський воєвода кн. В. Б. Шереметев виступив із прикордонного Севська в Україну із загоном в 1608 ратних людей при 524 возах з припасами та 8 пищалях¹³, а 8 червня С. І. Заборовський та С. Титов як представники царського уряду офіційно передали у Белгороді під командування окольничого кн. Г. Г. Ромодановського Белгородський полк чисельністю 19 252 чол. у складі загону дворянської кінноти, 3 рейтарських, 4 драгунських та 6 солдатських полків із приказу московських стрільців¹⁴.

Згідно з царським наказом це військо розподілялось наступним чином: з Г. Г. Ромодановським в похід в Україну йшло до 15 тис. чол., до В. Б. Шереметева в Київ — 2 329 чол., з Л. П. Ляпуновим в Белгороді залишалось 4 431 чол. Причому реально з Ляпуновим було 3 381 чол., інших 1 050 потрібно було ще набрати¹⁵. Корпус Ромодановського мав залишитись в Україні для контролю за ситуацією і забезпечення ефективного проведення інкорпораційної політики Московської держави¹⁶.

Події, підштовхувані власною логікою, стрімко котились до війни. 17 червня кн. В. Б. Шереметев вступає в Київ і приймає справи у А. В. Бутурліна. З приходом Шереметева чисельність київського гарнізону зростає з 2045 до 3647 ратних людей при 62 пищалях¹⁷. Майже одночасно з цим й основні московські війська вступили на територію України. 26 червня кн. Ромодановський прийшов під Веприк та спустошив місцевість навколо нього¹⁸. Разом з московськими військами йшов і один із лідерів повстанців — кошовий отаман Я. Барабаш зі своїми прихильниками. 29 червня в Чигирин прибули гінці з Гадяча та інших міст і повідомили, що люди Я. Барабаша при потуранні воєвод почали розоряти лівобережні міста, займаючись грабунками і вбивствами¹⁹.

Прихід московського війська став своєрідним каталізатором переростання українсько-московського конфлікту інтересів у відкрите збройне протистояння. Український уряд активізує підготовку до

¹³ Барсуков А. Указ. соч. — Кн. 5. — С. 69, 33.

¹⁴ Заборовский В. П. Указ. соч. — С. 153, 155.

¹⁵ РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/2, од. зб. 602. — Арк. 101–102.

¹⁶ Там само. — Арк. 56–75, 79–85, 89–93.

¹⁷ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 217–219.

¹⁸ РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/2, од. зб. 602. — Арк. 150; Акты Шведского Государственного Архива, относящиеся к истории Малороссии (1649–1660 гг.) // Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. VI. — К., 1908. — С. 368.

¹⁹ РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/2, од. зб. 602. — Арк. 166, 170.

збройної протидії намаганням Москви реанімувати свій вплив в Україні.

Тому наприкінці червня 1658 р. гетьман наказує полковникам «збиратись з усіма людьми» і йти до нього в Чигирин, а в міста і містечка направляє універсали про зміцнення міської оборони. Київському полковнику П. Яненку для нейтралізації російського гарнізону в Києві наказано було, «зібравшись, стояти близько Києва до указу». Хану Виговський надсилає повторне запрошення прибути до нього²⁰.

Тим часом московські воеводи своїми непередуманими діями все більше нагнітали напругу і конфронтацію. 6 липня до Києва з Белгорода прибуває 1 000 рейтар на чолі з підполковниками І. А. Шепельовим і С. С. Скорняковим-Писаревим і 1 325 драгун полковника Р. Корсака. Таким чином, чисельність київського гарнізону зростає до 6 075 чол.²¹ Про поспішність, з якою Москва нарощувала свою військову присутність у Києві, свідчить заява командирів новоприбулих частин про те, що їхні рейтари і драгуни «не навчені і вчити їх було ніколи, тому що вони перед відправкою дані їм незадовго».

14 липня в Чигирині отримали звістку, що барабашівці пограбували прилуцького полковника, а в Ромнах гетьманські козаки бились з колишнім пушкарівцем Л. Клименком, і загинуло 200 козаків²². Окрім того, стало відомо, що «в інших містах государеві ратні люди полку... князя Григорія Григоровича багатьох людей побивають і всіляке розорення і грабунок чинять»²³. Після прибуття у Прилуки окольнічий замість П. Дорошенка самоуправно призначає прилуцьким полковником відданого росіянам Я. Воронченка та засуджує до шибениці кількох відданих гетьманському уряду сотників²⁴.

Ситуація на Лівобережжі внаслідок цього дедалі більше дестабілізується. З одного боку, Ромодановський прикриває дії Барабаша, що призвело до поширення на Лівобережжі думки про те, що московські війська отримали наказ «міста розоряти і сікти», та до масових втеч за Дніпро всіх тих, хто побоювався грабунків і помсти з боку люмпенізованого «гуль-тяйства з винокурень і буд», які становили більшість в загонах Барабаша²⁵. З іншого боку, окольнічий активно посилює військову присутність царських військ у містах Лівобережжя. Так, наприкінці червня він посилав московську залогоу у Гадяч та укріплює існуючу ще з часу візиту в Україну

²⁰ Там само. — Арк. 170; Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 314–316.

²¹ Барсуков А. Указ. соч. — С. 77; Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 217–219.

²² РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/2, од. зб. 602. — Арк. 171–173.

²³ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 189, 145.

²⁴ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. VI. — С. 368; Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 149.

²⁵ РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/2, од. зб. 602. — Арк. 169, 180, 187.

Б. М. Хитрово залогую у Миргороді. Довідавшись про це, гетьман наказує миргородському полковнику О. Козлу, щоб він «полк свій збирав, а московським людям не піддавався і бився з ними, як з неприятелями», обіцяючи незабаром підійти на допомогу разом з ордою²⁶. Ніжинському полковнику Г. Гуляницькому, за деякими даними, до 11 липня вдалось зібрати під Ніжином до 5 тис. сіверських козаків²⁷ для протистояння росіянам.

Дії центрального уряду та царських воевод були розцінені гетьманською адміністрацією як початок агресії Московської держави проти Війська Запорозького. Суть ухвалених у середині липня в Чигирині на старшинській раді контрдій²⁸ полягала у тому, щоб, зібравши козацьке військо і закликавши на допомогу орду, примусити російське командування або загрозою застосування сили, або й силовими методами видати Чигирину Я. Барабаша із соратниками, відмовитись від розсилки в українські міста воевод з гарнізонами та вивести всі московські війська з України, зокрема, й з Києва. Командування операцією з видворення Г. Г. Ромодановського з Лівобережної України взяв на себе гетьман Виговський, а вислати воеводу з Києва доручив своєму брату Д. Виговському, наказавши силових методів без гетьманського наказу не застосовувати²⁹. По суті, реалізація цього плану означала повернення Війську Запорозькому статусу незалежної держави під номінальною зверхністю московського царя.

У другій половині липня — на початку серпня козацьке військо активно готувалось до походу. У Богуславі наказано було збиратись Білоцерківському, Брацлавському, Уманському, Корсунському та Канівському полкам. В районі Ніжина збирались Ніжинський, Чернігівський і Переяславський полки³⁰. У Чигирині збирались Чигиринський та Іркліївський полки, а також татари, які мали йти за Дніпро³¹. Подільський та Паволоцький полки отримали наказ, зібравшись, йти під Київ у Васильків чи Білу Церкву³², а татари, які повинні були діяти проти київського воеводи, — у Білу Церкву³³. Київський полк стояв у версті від Києва, окопавшись³⁴, і посилювався пішими козаками, посланими геть-

²⁶ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 132.

²⁷ Грушевський М. С. Назв. праця. — С. 259.

²⁸ РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/2, од. зб. 602. — Арк. 195–196; Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 273; Грушевський М. С. Назв. праця. — С. 269–270.

²⁹ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 273–274.

³⁰ РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/2, од. зб. 602. — Арк. 197–199.

³¹ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 273.

³² Там же. — С. 253, 275; Т. 7. — С. 253–254.

³³ НБУВ. ІР. — Ф. 2, од. зб. 15402. — Арк. 58–59.

³⁴ РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/2, од. зб. 602. — Арк. 184.

маном. Білоруський полк І. Нечая також отримав наказ бути наготові. У Ніжині, Борзні, Лухмані та інших містах, згідно з гетьманським наказом, укріплювали оборонні споруди³⁵. Київський воєвода втратив постійний зв'язок з Московською державою.

Тим часом у перших числах серпня кн. Ромодановський починає, згідно з безнадійно запізним царським указом³⁶, відступ з Прилук та виведення своїх основних військ з України³⁷. Москва прагнула постати в привабливому світлі під час переговорів з поляками щодо можливості затвердження кандидатури Олексія Михайловича на престол польського короля, розрядивши у такий спосіб ситуацію в Україні. Проте відступаючи, військо окольничого поводитись як у завойованій країні: «...і його де полку государеві ратні люди, ідучи на дорозі, в селах і в селищах багатьох людей били і грабували, і всіляке насильство і грабункок чинили, і в полях хліб весь потолочили»³⁸.

11 серпня гетьман Виговський разом з Чигиринським, Корсунським і Іркліївським козацькими полками та 20 тис. татар³⁹ (за іншими даними, татар було лише 7 тис.⁴⁰) на чолі з калгою Кази Гіреєм царевичем⁴¹ вирушив за Дніпро. Татарам перед походом було заявлено, що росіяни повоювали і розорили покордонні українські міста і що тепер вони йдуть «проти великого государя ратних людей очищати черкаські міста разом»⁴².

Своєму брату Д. Виговському гетьман наказав, ставши з Білоцерківським, Паволоцьким, Брацлавським, Подільським полками і татарами мурз Каплана та Мансира під Києвом, обложити місто, чекаючи на прихід гетьмана або відступ росіян через нестатки⁴³.

16–23 серпня під Києвом зосередились полки Д. Виговського, полковників білоцерківського І. Кравченка, брацлавського І. Сербіна, подільського О. Гоголя, паволоцького І. Богуна, піхотного Саблінського та 1,5 тис. татар⁴⁴. Все військо разом складало до 20 тис. чоловік⁴⁵. Київ-

³⁵ Там само. — Арк. 185.

³⁶ РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/ 1, од. зб. 399. — Арк. 61, 100, 107.

³⁷ Там само. — Оп. 12/2, од. зб. 602. — Арк. 188.

³⁸ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 190, 149.

³⁹ РДАДА. — Ф. 229, оп. 4, од. зб. 39/2. — Арк. 607–609, 613, 620; Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К., 1874. — С. 79.

⁴⁰ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 279.

⁴¹ РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 9–11.

⁴² Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 279.

⁴³ Там же. — С. 252, 267, 274, 279; Т. 4. — С. 189–190.

⁴⁴ Сборник материалов... — С. 77–78.

⁴⁵ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 275.

ський полковник П. Яненко, отримавши напередодні таємно від київських міщан додатково сім гармат, стояв з своїм полком на Щекавиці⁴⁶.

Сподіваючись швидко здобути перемогу, Д. Виговський без гетьманського наказу вирішує штурмувати Київ. 23 серпня, наказавши запалити посад, Д. Виговський з козаками і татарами від Либіді на валі Золоті ворота, а П. Яненко з протилежного боку — від посаду з Киселевої гори — одночасно починають атаку. Але росіяни, завдавши козацько-татарському війську немалих втрат, відбивають його від міських стін⁴⁷.

У ніч з 23 на 24 серпня козаки Д. Виговського почали копати шанці в двох місцях проти Печерських воріт, щоб відрізати гарнізон від дніпровської води. Зранку 24 серпня Шереметєв посилав на шанці, в яких засіло 300 козаків І. Сербіна й 500 козаків І. Богуна та І. Кравченка⁴⁸, а також проти обозу Д. Виговського, кн. Ю. М. Борятинського з рейтарамі та полковника М. Фанстадена з солдатами. У бою козацько-татарське військо було розбите, багато козаків, тікаючи, потонуло в Дніпрі⁴⁹.

Під час цього бою Київський полк пішов на штурм нового валу з боку Щекавиці. На допомогу Г. П. Сафонову, який керував тут обороною, встиг підійти кн. Борятинський з рейтарамі. Спільними зусиллями вони завдали поразки козакам Київського полку. Розгром довершило взяття московськими стрільцями та солдатами М. Фанстадена обозу П. Яненка на Щекавиці⁵⁰.

У цілому росіяни взяли в полон у боях під Києвом щонайменше 152 козаків, захопили 12 гармат та 48 знамен. Кількість вбитих козаків невідома. Росіяни, згідно з відпискою Шереметєва в Москву, втратили вбитими і пораненими 21 чоловіка⁵¹.

Причиною цієї дошкульної поразки козацького війська були непередумані, авантюрні дії Д. Виговського, котрий примусом повів на штурм добре укріпленого міста з великим російським гарнізоном козаків, які вважали, що битва з росіянами лише в інтересах старшини, а тому бились з великою неохотою. Поєднання цих факторів й обумовило трагічні наслідки походу. Замість того, щоб заблокувати Шереметєва в Києві, Д. Виговський, навпаки, дав йому на певний час свободу дій.

Передчасний штурм Д. Виговським Києва, який прискорив переростання дрібних сутичок у повномасштабні воєнні дії, по суті, був лише відповіддю на дії військ кн. Г. Г. Ромодановського на Лівобережжі, які

⁴⁶ Сборник материалов... — С. 82.

⁴⁷ Там же. — С. 78–79.

⁴⁸ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 274–275.

⁴⁹ Сборник материалов... — С. 79–80.

⁵⁰ Там же. — С. 80.

⁵¹ Там же. — С. 80–81; Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 258.

своїми провокаційними та відверто ворожими акціями стосовно гетьманського уряду і розв'язали українсько-російську війну 1658–1659 рр.

Вирушаючи в похід за Дніпро, гетьман Виговський мав твердий намір знищити головні центри опозиції, в першу чергу, за московським кордоном на Слобожанщині, де оселились опозиційні гетьманській владі козаки. Завдаючи превентивного удару, український уряд, очевидно, хотів утримати Москву від нових спроб ввести свої війська на територію Війська Запорозького. Адже те, що кн. Ромодановський у Белгороді «стоїть у зібранні і підсилає людей царської величності під військо і язиків бере»⁵², свідчило, що його відступ є тактичним маневром і що царський уряд готується до нових воєнних дій.

Переправившись через Дніпро, гетьман з основним військом просувався до кордону за маршрутом: Кувичинці (19 серпня) — Лубни — Снітин (25 серпня) — Комишня (31 серпня) — Липова Долина (3 вересня). По дорозі до гетьманського війська приєднались черкаський, переяславський, прилуцький та ніжинський полковники⁵³. Загонами найманих сербів командував Ю. Немирич.

1 вересня передові козацько-татарські загони прийшли під російське прикордонне місто Кам'яне⁵⁴. Близько 30 серпня татари напали на російське прикордонне місто Недригайлів та слободу Вільшанку⁵⁵.

Окрім того, ногайські, азовські та кубанські татари за наказом кримського хана повинні були одночасно з кримцями, які діяли безпосередньо з Виговським, напасти на російські міста з півдня⁵⁶. В останніх числах серпня — на початку вересня міста Белгородської смуги зазнали значного тиску з боку татар, які спустошили околиці Хотмижська, Вольного, Воронежа, Козлова, Усмани, Тамбова та інших прикордонних міст⁵⁷.

Сіверські козаки на чолі з ніжинським полковником Г. Гуляницьким та чернігівським О. Силичем наприкінці серпня стояли під Черніговом на Десні⁵⁸. Вони і розпочали військові дії на рильському та сіверському напрямках. Особливою активністю тут вирізнялись глухівські козаки. В останніх числах серпня — на початку вересня вони вчинили ряд на-

⁵² Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 161.

⁵³ Там же. — С. 153, 160, 173.

⁵⁴ Грушевський М. С. Назв. праця. — С. 275.

⁵⁵ РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 1–2.

⁵⁶ Донские дела. Книга 5 // Русская Историческая Библиотека. — Т. 34. — Пг, 1917. — С. 344–345.

⁵⁷ Там же. — С. 340; Собрание Государственных Грамот и Договоров, хранящихся в Государственной Коллегии Иностранных дел (далі — СГГД). — М., 1828. — Ч. 4. — С. 48–49.

⁵⁸ РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 70–71.

падів на російські прикордонні села Севського, Рильського та Путивльського повітів: Шелигіно, Стариково, Козино, Крупець, Поповкіно, Хотивиж⁵⁹ та ін.

Ніжинський полк мав переправитись через р. Сейм на Білі Береги, а Чернігівський — через р. Клевень (було наказано готувати перевози⁶⁰) із загальним напрямом наступу на Путивль — Рильськ. Тоді ж розпочалась концентрація українських військ біля кордону. У Кролевець прийшло 700 кінних козаків, а в Глухів — 600⁶¹.

На початку вересня під м. Мглином на північ від Стародуба білоруський полковник І. Нечай, який також розпочав бойові дії проти росіян на півдні Білорусі⁶², розбиває загін А. Дашкова, посланий з Белгорода в Литву, та захоплює в бою 5 гармат⁶³. Підпорядкований Нечаю лідер повсталих білоруських селян і козаків Д. Мурашка в перших числах вересня здійснює спробу захопити контрольований росіянами Мінськ. Він займає неукріплений посад, проте, не наважившись штурмувати мінський замок, 8 вересня з загоном за розпорядженням Нечая йде до Бихова⁶⁴.

Війська, очолювані гетьманом, мали діяти південніше сіверських козаків у напрямі: Недригайлів — Кам'яне — Олешня — Суми — Белгород⁶⁵, обходячи Белгородську смугу з півночі. На початку вересня козаки, серби і татари з гетьманського табору здійснили ряд нападів на південні райони Путивльського повіту, під час яких «багато сіл повоювали, людей побили і в полон забирали, і скарб і коней і всяку худобу і хліб забирали і двори палили»⁶⁶.

У свою чергу, в останніх числах серпня за наказом київського воєводи Шереметева було спалено і вирубано Бориспіль, а полковник Р. Корсак мордував і брав на тортури «багатьох добрих людей» в містечках Броварі, Гоголів, Світильне та ін.⁶⁷ Це були відплатні акції московських ратних людей за напад Д. Виговського на Київ.

Під час походу на Лівобережжя гетьман Виговський робить свій остаточний геополітичний вибір, підтверджуючи належність України до

⁵⁹ Акты Московского государства (далі — АМГ). — Т. 2. — СПб., 1894. — С. 625–626; Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 140, 168.

⁶⁰ РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 1–2.

⁶¹ АМГ. — Т. 2. — С. 620–621.

⁶² Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 258.

⁶³ РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 97–98.

⁶⁴ Абецедарский Л. С. Белоруссия и Россия: Очерки русско-белорусских связей второй половины XVI–XVII в. — Минск, 1978. — С. 188.

⁶⁵ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 140; Грушевський М. С. Назв. праця. — С. 274, 275.

⁶⁶ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 169.

⁶⁷ Там же. — С. 154.

«Європейського» світу й засвідчуючи небажання інтегруватися до світу «Московія». 6 вересня 1658 р. у гетьманському таборі під Гадячем було підписано Гадяцький договір, згідно з яким на підвладній гетьману українській території утворювалось так зване «князівство Руське» як третя складова частина Речі Посполитої.

Вкрай негативній реакції царського престолу на підписання козаками угоди з поляками, яку нескладно було передбачити, гетьманський уряд вирішив протиставити збереження за собою військової ініціативи на московсько-українському кордоні та рішучість у відстоюванні своїх інтересів. Виговський прийняв рішення штурмувати російські прикордонні фортеці Кам'яне та Олешня.

8 вересня, перейшовши кордон, під Кам'яне підійшов авангард козацько-татарського війська. Після невдалого штурму місто було заблоковане й узяті в щільну облогу. 14 вересня під Кам'яним з'явився гетьман з обозом і основною частиною козацького війська (точно відомо, що з Прилуцьким, Ніжинським і Чигиринським полками⁶⁸). Спаливши повністю посад, козаки викопали навколо фортеці шанці й поставили гармати, які три дні прямою наводкою обстрілювали місто, в результаті чого міські мури в багатьох місцях було розламані, зруйновано соборну церкву, а захисники фортеці зазнали відчутних втрат. 19 вересня о першій годині дня, як свідчив у своїй відписці кам'янський воєвода П. Карпов, «був на Кам'яне приступ жорстокий: честик всіх висік, і московських воріт половину просік, місто і вежі в багатьох місцях підкопали». Проте росіянам вдалось, завдавши козацько-татарському війську великих втрат, відстояти Кам'яне⁶⁹. Також і під Суми «приходи були безперервні», повідомляв у Москву сумський воєвода У. В. Шамордін⁷⁰. Окремі козацько-татарські загони доходили до Харкова⁷¹.

Після невдачі під Кам'яним і відходу до Веприка гетьман здійснив спробу оволодіти іншим російським прикордонним містом — Олешнею. В усякому разі документи фіксують його особисту присутність під містом 29 вересня⁷². Проте оборонці Олешні витримали два штурми і міста не здали⁷³.

⁶⁸ Там же. — С. 173.

⁶⁹ РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 97–99.

⁷⁰ НБУВ. ІР. — Ф. 29, од. зб. 151. — Арк. 195 зв.–196.

⁷¹ Альбовский Е. Харьковские казаки. Вторая половина XVII ст. (по архивным источникам). — СПб., 1914. — С. 76.

⁷² Мицик Ю. Шість гетьманських універсалів XVII–XVIII ст. // Сіверянський літопис. — 2000. — № 1. — С. 89.

⁷³ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 177; РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/2, од. зб. 605/4. — Арк. 168–175.

У рамках підготовки до воєнних дій на півдні між 9 і 14 вересня у Москві відбулось засідання боярської думи, на якій було прийнято рішення про часткову мобілізацію та збір війська для походу в Україну. На 25 вересня ратним людям із замосковських міст було призначено збір у Москві, а нижегородцям, коломничам, арзамасцям, рязанцям, каширянам, тулякам — у Севську. На 1 жовтня зібратись у Москві було наказано ратним людям із дальніх міст — Галича, Костроми, Вологди, Білозерська. Сіверським воєводам було наказано оголосити населенню стан готовності до облоги в містах. Кн. Ромодановському звелено у випадку походу гетьманських військ війною на міста Слобожанщини, «за черкаські міста стояти і над кримськими людьми і над черкасами всякими промислами промишляти...»⁷⁴.

Невдовзі по тому Ромодановському було послано наказ розпочати набір на службу в Белгородський полк всіх «охочих», антигетьманськи налаштованих козаків⁷⁵, а новопризначеному севському воєводі кн. Ф. Ф. Куракіну з товаришами надійшло офіційне роз'яснення, що цар посилав їх «на свого государевого зрадника, на гетьмана Івашку Виговського, і на запорозьких черкас, які зрадили». Для виконання цього розпорядження Куракіну у Севськ було відправлено 5 стрілецьких приказів⁷⁶.

Паралельно з цими подіями кн. В. Б. Шереметєв наприкінці вересня відновлює військові дії під Києвом. Довідавшись, що у Мотовилівці (30 верст від Києва) за наказом Д. Виговського збирається з військами овруцький полковник В. Виговський, він посилає розгромити його кн. Ю. М. Борятинського. Овруцький полковник, ухилившись від бою, відступає під Білу Церкву до Д. Виговського, а Борятинський, взявши у Мотовилівці язиків, іде у Васильків (25 верст від Києва)⁷⁷. Проте за пізнішими свідченнями самого В. Виговського, він з Мотовилівки не відступав, а приготувався до оборони, тому кн. Борятинський, спаливши посад, пішов до Києва⁷⁸.

Довідавшись про ці події, Д. Виговський тієї ж ночі посилає на воєводу свого брата К. Виговського, полковників І. Сербіна та В. Виговського й Мансира-мурзу з 2 тис. своїх кращих козаків і татар. Вранці в бою під Васильковом козацько-татарський загін зазнає поразки. В російський

⁷⁴ РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 302. — Арк. 48–51; Од. зб. 301/2. — Арк. 16–17; Од. зб. 301. — Арк. 57.

⁷⁵ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 177.

⁷⁶ Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов... — С. 146.

⁷⁷ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 263.

⁷⁸ Востоков А. Судьба Выговских и Ивана Нечая // Киевская старина. — 1890. — Т. 28. — №1. — С. 42.

полон потрапляють обидва полковники⁷⁹. Убитими в цьому кровопролитному бою козаки і татари разом втратили близько 1 тис. чоловік⁸⁰ (за іншими даними, лише 300 чол.⁸¹). К. Виговському з Мансир-мурзою і небагатьма людьми вдалось врятуватись втечею. Росіяни, згідно з відпискою київського воеводи, втратили 2 рейтар убитими, 17 пораненими і 1 полоненим, хоча ці цифри видаються сумнівними⁸².

Після цих подій з Д. Виговським у Білій Церкві залишились білоцерківський, паволоцький та два піхотних полковники з полками — всього 5 тис. козаків і 500 татар⁸³. Отримавши обіцяні гетьманом Переяславський (6 тис. козаків) та Корсунський полки, він не пізніше 7 жовтня став між Васильковом і Мотовилівкою⁸⁴, прагнучи заблокувати київський гарнізон.

Більш успішними були дії козацьких військ у Білорусі. У вересні — на початку жовтня 1658 р. І. Нечаю разом з прибулим у Кричев від гетьмана Виговського 2-тисячним козацьким загonom на чолі з полковником І. Ритлею (Ритаром) та С. Виговським⁸⁵ і спільно з кричевською, мстиславською, оршанською і вітебською шляхтою, загони якої розпочали бойові дії проти росіян, та міщанами вдається вибити російські гарнізони та оволодіти Новим Биховом, Кричевом, Мстиславлем, Рославлем і деякими іншими містечками⁸⁶. Зокрема, у Мстиславлі після двох штурмів міста військом І. Ритлі в ніч з 24 на 25 та з 25 на 26 вересня та здачі росіян весь російський гарнізон з 120 солдат і 3 офіцерів був перебитий⁸⁷.

Розбивши російські залоги у низці сіл Могильовського, Дубровенського та Оршанського повітів і перекривши дороги, козаки перервали сполучення південно-східної частини Білорусі з Московською державою⁸⁸. На початку жовтня, за повідомленням кн. Ю. О. Долгорукого, дороги з Вільно на Смоленськ і Полоцьк також були перекриті загонами шляхти і козаків⁸⁹, що надзвичайно ускладнювало зв'язок Москви і російських воевод у західних районах Білорусі.

⁷⁹ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 263.

⁸⁰ Там же. — С. 277.

⁸¹ Востоков А. Указ. соч. — С. 42.

⁸² Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 264.

⁸³ Там же. — С. 277.

⁸⁴ Там же. — С. 264.

⁸⁵ Белоруссия в эпоху феодализма. — Минск, 1960. — Т. 2. — С. 163; Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 305.

⁸⁶ РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/1, од. зб. 429. — Арк. 171, 647; Національна бібліотека у Варшаві (далі — НБВ). — Відділ мікрофільмів. — Од. зб. 43092.

⁸⁷ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 305–306.

⁸⁸ РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/1, од. зб. 429. — Арк. 25, 171.

⁸⁹ Там само. — Оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 40–43.

З 1 жовтня козаками та шляхтою мінського й інших повітів чисельністю до 1 тис. чол. було обложено Мінськ. Як повідомляли російські посли, що повертались з-під Вільно, шляхтичі «стоять у мінському посаді; черкаси приїжджають до них кожен день і говорять, щоб Мінськ взяти; міщани мінські в місто в осаду не пішли і роз'їхались усі в польські міста»⁹⁰.

Тим часом гетьман відводить з прикордонних районів війська спочатку до Лубен, звідки відпускає Калгу-царевича з татарським військом у Крим, а потім під Багачку (8 жовтня⁹¹). 11 жовтня він уже був у Чигирині, де дізнався, що офіційно оголошений зрадником і що в Севську в похід проти нього збираються царські війська. З огляду на ці обставини гетьман наказує полковникам Г. Гуляницькому та П. Дорошенку прикрити північно-східну частину українського кордону з боку Севська, Рильська і Путивля, ставши відповідно у Глухові і Новгород-Сіверському Ніжинського полку та Корибутові Прилуцького полку⁹².

Для Росії Виговський був однозначно зрадником і небажаною політичною фігурою. Тому в першій половині жовтня 1658 р. Москва активно готується до війни проти гетьманського уряду на всіх фронтах. У першу чергу в Москві було вирішено послабити гетьманський контроль над територією одного з найбільших козацьких полків — Полтавського. 8 жовтня охтирський воєвода М. Телегін, готуючи плацдарм для основних російських військ, приходить на територію полку й ставить на кордонах куземської, котельвянської і грунської сотень заслін від гетьманських військ з охтирських козаків. Охтирський сотник П. Степанов при сприянні охтирського воєводи, а також І. Донець «свого зібрання з черкасами» між 8 і 15 жовтня здійснюють похід під Полтаву з метою спіймати вірного гетьману полтавського полковника Ф. Гаркушу. В результаті цієї акції Гаркуша залишає Полтаву⁹³.

Обраний в результаті походу Степанова — Донця опозиційно налаштованими до гетьмана козаками новим полтавським полковником К. Пушкар звертається за військовою підтримкою до белгородського воєводи. Кн. Ромодановський негайно, 19 жовтня, відправляє під Полтаву йому на допомогу стряпчого Г. Косагова і А. Покушелова із загоном рейтар та І. Донця з його козаками⁹⁴.

⁹⁰ Соловьев С. М. История России с древнейших времен // Соловьев С. М. Сочинения: В восемнадцати книгах. — Кн. 6. — Т. 11–12. — М., 1991. — С. 44.

⁹¹ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 179–180; Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. VI. — С. 356–358.

⁹² Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 192–195.

⁹³ РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 53–54; НБУВ. ІР. — Ф. 29, од. зб. 151. — Арк. 165–166.

⁹⁴ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 259.

На наступний день, 20 жовтня, 20-тисячне військо⁹⁵ Ромодановського вступає з Охтирки на Україну⁹⁶. У його полки було взято більшість боєздатних харківських, сумських і охтирських козаків⁹⁷. 21 жовтня окольничий отримує від Г. Косагова звістку про розгром козаків під Голтвою, взяття міста та приведення до присяги царю голтвянських козаків і міщан⁹⁸.

Ромодановський мав вирішити два головних завдання: встановити військовий контроль Московії над південною і центральною частинами Лівобережжя та забезпечити переобрання на місце І. Виговського підконтрольного Москві гетьмана. 22 жовтня окольничий прибуває в Куземин, де довідується про те, що миргородський полковник О. Козел послав з Миргорода на Сорочинці проти росіян загін в 500 чол. Ромодановський негайно наказує претенденту від опозиції на посаду миргородського полковника С. Довгалю розбити той загін та посилає йому на допомогу сотенних голів П. Хитрого і В. Пальчикова з стрільцями й полковника В. Фангалена з 5 ротами рейтар. У Борках 23 жовтня Ромодановський отримує звістку, що послані ним війська завдали поразки під Сорочинцями загону О. Козла й переслідували його до Миргорода, а загони І. Донця, А. Ф. Покушелова та харківського отамана О. Воропая у той же день зайняли Миргород і «в місті багато будинків розорили і пограбували, а людей... нікого не сікли»⁹⁹. У той же день Г. Косагов доповів окольничому про встановлення контролю над Веприком¹⁰⁰.

24 жовтня Ромодановський вступає в Миргород¹⁰¹, де наказує козакам Полтавського і Миргородського полків бути під началом вірних Москві полковників — К. Пушкаря та С. Довгаля. Козаки інших полків, вірні царю, були у загонах І. Донця та А. Ф. Покушелева. Всіх козаків у війську Ромодановського, згідно з його відпискою царю, було до 30 тис.¹⁰²

3 Миргорода російське військо 26 жовтня вирушає на Переяслав¹⁰³, де планувалось провести перевибори гетьмана. Під час переходу від Миргорода до Лубен козаки Лубенського полку здійснювали постійні «під'їзди під російське військо». Лубенський полковник П. Швець був

⁹⁵ Letopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. — Т. II. — Warszawa, 1853. — С. 16; Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. — Т. 1. — К., 1856. — С. 71; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992. — С. 119.

⁹⁶ НБУВ. ІР. — Ф. 29, од. зб. 151. — Арк. 166.

⁹⁷ Альбовский Е. Указ. соч. — С. 65; Багалея Д. И. Материалы для истории г. Харькова в XVII веке. — Харьков, 1905. — С. 23.

⁹⁸ РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/1, од. зб. 482. — Арк. 209–211; Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 196.

⁹⁹ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 260.

¹⁰⁰ РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 55–59.

¹⁰¹ НБУВ. ІР. — Ф. 29, од. зб. 151. — Арк. 166.

¹⁰² Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 260.

¹⁰³ Там же. — Т. 4. — С. 222.

налаштований дати бій кн. Ромодановському і «проти... ратних людей виїжджав із знаменами». Проте, побачивши значну чисельну перевагу військ противника, він був змушений без бою залишити Лубни і спішно відступити, зруйнувавши за собою мости. Місто залишила і більшість жителів¹⁰⁴. Лубни та Лубенський Мгарський монастир були повністю розграбовано та спалено козаками і російськими ратними людьми¹⁰⁵.

У Лубнах Ромодановський дізнався, що наказний гетьман Війська Запорозького Г. Гуляницький і полковники П. Дорошенко та О. Силич, які мали прикривати північно-східну частину українського кордону, за наказом Виговського рушили зі своїми полками від кордону проти нього¹⁰⁶. Гетьманські і московські війська зішлись під м. Пирятином Лубенського полку, проте бій не виявив переможця. Тому після бою росіяни увійшли в Пирятин, а козацькі полковники відступили до м. Варви Прилуцького полку¹⁰⁷.

У Пирятині Ромодановський дає перепочинок своїм військам та дозволяє дейнекам і слобідським козакам здійснювати напади на навколишні українські міста і села та спустошувати, грабувати й руйнувати їх «не без убивств людей». Більше того, за наказом Ромодановського І. Донець на чолі полку російської піхоти здійснив каральну експедицію на м. Чорнухи, де, як пише С. Величко, злупив до голого тіла всіх тамтешніх жителів¹⁰⁸.

Для посилення російського військового тиску на гетьманський уряд та підтримки дій кн. Ромодановського 27 жовтня стольнику кн. Ф. Ф. Куракіну було наказано, залишивши у Севську 650 драгун для оборони міста і повіту, із рештою війська стати обозом на самому українсько-російському кордоні в м. Охтирка¹⁰⁹.

Фактично одночасно з початком росіянами активних воєнних дій на Лівобережній Україні царські воєводи у Білорусі в першій половині жовтня також активізують боротьбу з козаками. Кн. Г. А. Козловський, взявши у Смоленську близько 2,5 тис. чол., вирушив з ними на Могильов. Бойові дії проти козацьких загонів він розпочав уже в Смоленському повіті¹¹⁰. Могильовський воєвода С. Д. Зміїв у цей час громив

¹⁰⁴РДАДА. — Ф. 229, оп. 4, од. зб. 29. — Арк. 164–167; Ф. 210, оп. 12/1, од. зб. 482. — Арк. 270–273, 279, 280–282.

¹⁰⁵АМГ. — Т. 3. — С. 161; Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т. 1. — С. 235.

¹⁰⁶Величко С. Назв. праця. — С. 235.

¹⁰⁷Літопис Самовидця. — К., 1972. — С. 79; Величко С. Назв. праця. — С. 235.

¹⁰⁸Величко С. Назв. праця. — С. 235.

¹⁰⁹Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРИ). — СПб., 1830. — Т. 1. — С. 467–468.

¹¹⁰РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/1, од. зб. 429. — Арк. 141.

козацькі загони на північ від Могильова в районі Сидоровичів, Шклова, Кописі та Дубровни¹¹¹. Козацькі частини, очевидно, чинили затятий опір, оскільки кн. Ю. Долгорукий, який на початку листопада відійшов з-під Вільно до Шклова, повідомляв у Москву, що «шкловський повіт, біля міста Шклова, села попалені, і кінських кормів не має від війни черкаських полковників Нечая і Мурашки з черкасами»¹¹². Оршанський воевода Полуктов у той самий час скаржився царю, що козаки Нечая «в могильовському і дубровенському і оршанському повітах стрільців і солдатів... багатьох побили до смерті, а інших попалили»¹¹³.

Довідавшись про те, що Зміїв пішов з Могильова, І. Нечай робить спробу раптово захопити місто. У нічному штурмі йому вдається запалити Костинську браму, проте під гарматним вогнем козацькі війська змушені були відступити¹¹⁴.

Тим часом Зміїв з Козловським стали табором в 5 верстах від Чаус, не наважуючись штурмувати добре укріплену резиденцію білоруського полковника, оскільки у них було лише «пішого строю приступних людей дві тисячі чоловік»¹¹⁵. Довідавшись про прихід московського війська до Чаус, Нечай разом із загонами вітебської шляхти полковника С. Тихоновецького та білоруськими козаками Д. Мурашки і Саприки від Старого Бихова, а І. Ритар (Ритля) і С. Виговський від Кричева направляються до Чаус. Всього у війську Нечая було близько 8 тис. шляхтичів і козаків та майже 7 тис. селян, озброєних бердишами і рогатинами¹¹⁶.

27 жовтня Нечай об'єднаними силами завдає удару по війську Козловського і Змієва. Відбиваючись від противника, росіяни відступають до Могильова. Біля с. Петровичі і Благовичі козакам вдається притиснути росіян разом з обозами до грузьких берегів річки і оточити воевод. Перейшовши у відчайдушний наступ проти переважаючого війська білоруського полковника, російське військо у короткому бою розбиває Нечая. Втративши 6 знамен, 2 пищалі і до 1000 убитими, козаки, шляхтичі і селяни безладно відступили. Не маючи достатніх сил для продовження рішучих наступальних дій, воеводи обмежуються «ізгоном, пожегом і всякими промислами» проти Чаус, чекаючи на підкріплення¹¹⁷.

¹¹¹ Там само. — Арк. 172.

¹¹² АМГ. — Т. 2. — С. 615.

¹¹³ Сагановіч Г. Невядомая вайна 1654–1667 гг. — Мінск, 1995. — С. 79.

¹¹⁴ РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/1, од. зб. 429. — Арк. 172–173.

¹¹⁵ Там само. — Оп. 6-е, од. зб. 308. — Арк. 357, 360.

¹¹⁶ Белоруссия в эпоху феодализма. — Т. 2. — С. 163; РДАДА. — Ф. 210, оп. 6-е, од. зб. 308. — Арк. 357.

¹¹⁷ РДАДА. — Ф. 210, оп. 6-е, од. зб. 308. — Арк. 357–360.

Доручивши Ніжинському, Прилуцькому і Чернігівському полкам зв'язати боєм військо кн. Ромодановського з метою ускладнення його просування далі вглиб Лівобережжя, гетьман вирішує вибити російський гарнізон із Києва, що значно зміцнило б його тили, оскільки позбавило б незадоволену діями уряду частину населення можливості приєднатись до Шереметєва, а Москву — сильного форпосту в центрі України.

Першим під Київ, «зібравшись з козацькими полками і татарами», 26 жовтня приходить Д. Виговський. Провівши у той же день розвідку боєм у районі Золотих воріт, він наступного дня вирушає на штурм Києва. Проте кн. Шереметєв, щоб не допустити атакуючих до міста, посилає війська проти них за міські стіни. У результаті бою козаки, зазнавши відчутних втрат, відступили у свій табір.

29 жовтня під Київ з військом прибув сам гетьман Виговський. Згідно з відпискою київського воєводи В. Б. Шереметєва, всього з І. та Д. Виговськими було біля 50 тис. козаків і 6 тис. татар. Київський гарнізон, поповнившись на початку осені 1658 р. 800 солдатами Трубчевського полку та 2 сотнями дворян, дітей і людей боярських, нараховував на той час близько 7 тис. ратних людей. Половину цих військ на чолі з кн. Ю. М. Борятинським та І. І. Чаадаєвим Шереметєв визначив для відкритого бою з Виговським, а другу половину розставив на 2199 сажнях міських стін і валів.

30 жовтня біля Печерських воріт у бою зішлись московські і козацькі війська. Росіянам поступово вдалось відтіснити козаків до їхнього обозу, де запеклий бій тривав до ночі. Натиск росіян виявився настільки сильним, що відбити його козаки змогли лише при підтримці безперервного гарматного і пищального вогню з обозу¹¹⁸. Козацьке військо було настільки здеморалізоване раптовою невдачею, що гетьман не наважився відновлювати бій.

Ромодановський, довідавшись про події під Києвом, вирішує розвинути успіх московської зброї в Україні. «Дуже обдерши Пирятин та пошкочивши його вогнем», він «перед самим Михайлом» (8 листопада) вирушає до Варви на Гуляницького¹¹⁹.

Неочікувана київська поразка і цей несподіваний крок Ромодановського зруйнували всі гетьманські плани. Замість швидкого взяття Києва й спільного з військом Г. Гуляницького наступу проти Ромодановського, як це планувалось, гетьман на деякий час виявився виключеним з активних дій, а його найвірніший соратник із своїми полками — під загрозою оточення і знищення.

¹¹⁸Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 282–285.

¹¹⁹Величко С. Назв. праця. — С. 235; АМГ. — Т. 3. — С. 161.

Головним для гетьмана в цій критичній ситуації було утримати князів Ромодановського і Шереметева від рішучих дій, військо, яке збиралось у Севську, — від зимового походу в Україну та зберегти вірні гетьманському уряду боєздатні частини від розгрому. З цією метою, а також щоб виграти час до прибуття очікуваної допомоги із Польщі, Виговський укладає перемир'я з київським воєводою.

Під Варвою тим часом події розвивались у протилежному напрямі — у бік ескалації конфлікту. В облозі у Варві, яка тривала три тижні, з Г. Гуляницьким були Ніжинський, Чернігівський і Прилуцький полки¹²⁰. Після київської поразки Виговського втрата Варви, а отже, і розгром найбільш боєздатного на Лівобережжі угруповання гетьманських військ, мало б для українського уряду катастрофічні наслідки. У цьому випадку він втрачав не лише залишки ініціативи на лівому березі Дніпра, але й контроль над більшістю цієї території, адже вже на час боїв під Варвою гетьманський уряд втратив контроль над територіями на схід від лінії Ромни — Лохвиця — Пирятин — Лубни — Хорол — Говтва — Нові Санжари, зокрема, над містами Борки, Веприк, Гадяч, Говтва, Зіньків, Костянтинів, Котельва, Куземин, Лохвиця, Лубни, Лютенька, Миргород, Нові Санжари, Опішня, Пирятин, Полтава, Ромни, Ряшівка, Сміла, Сорочинці, Старі Санжари, Хорол, Черкаська Грунь, Чорнухи.

Це розуміло і російське керівництво. Тому на початку листопада Москва посилює свої окупаційні війська в Україні, пославши Ромодановському в товариші стольника П. Д. Скуратова із загоном¹²¹.

Виторгувавши собі перепочинок після поразки під Києвом, Виговський наводить лад у військах й намагається переломити ситуацію під Варвою. Наприкінці листопада він посилає під Варву на допомогу Гуляницькому наказного гетьмана І. Скоробагатка та переяславського полковника Т. Цецюру з волохами, сербами і татарами. Вони намагаються силою примусити росіян відступити. «І у твоїх де великий государю ратних людей і у черкас були з ними бої великі безперервно»¹²², — доповідав царю кн. Ф. Ф. Куракін, отримавши відписку Ромодановського.

Пересвідчившись, що російське військо засіло міцно, а сил розбити його недостатньо, старшина змінює тактику. Прибувши в обоз до окольничого, Т. Цецюра, І. Скоробагатенко та інша старшина присягають на вічне підданство царю й пред'являють Ромодановському грамоти київського воєводи, які підтверджували укладення козаками з ним ми-

¹²⁰РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/1, од. зб. 429. — Арк. 14–16, 671–672.

¹²¹Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. — С. 154.

¹²²РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/1, од. зб. 429. — Арк. 165.

ру і відправку у Москву гетьманських посланців з чолобитною¹²³. Після цього окольнічій згодився розвести війська і відступити від Варви.

30 листопада Гуляницький із своїми полками виїжджає із Варви, здає місто росіянам і присягає царю¹²⁴. Після цього Ромодановський з військом прямує до Лохвиці, куди й прибуває 2 грудня. Ставкою І. Безпалого стають Ромни. У Миргород з миргородським полковником С. Довгалем «для оберігання» відправляються В. К. Чернишов воєводою та три капітани з драгунами полку Я. Інвалта, а в Полтаву — М. Д. Зікович воєводою і решта драгунського полку на чолі з полковником Я. Інвалтом¹²⁵.

Бойові дії жовтня — листопада 1658 р. у Південній Білорусі та на Лівобережній Україні продемонстрували російському керівництву, що для встановлення повного контролю Москви над цими територіями наявних там сил недостатньо. Для цього потрібні додаткові військові контингенти.

Стосовно Білорусі ця обставина стала зрозумілою Москві дещо раніше. 9 листопада¹²⁶ на допомогу російським воєводам у Білорусі із завданням установити реальний контроль над цією територією, очистивши її від козаків І. Нечая та його прихильників, із Смоленська вирушає спеціально присланий для цього кн. І. І. Лобанов-Ростовський із військом.

Військо Лобанова-Ростовського рухалось за маршрутом Малі Горки — Радомль — Чауси. 16 листопада під Чауси пішов і могильовський воєвода С. Д. Зміїв. Цим вирішив скористатись І. Нечай. 17 і 22 листопада він двічі штурмом намагався оволодіти Могильовом, але козаків було відбито гарматним вогнем¹²⁷.

Довідавшись про рух війська Лобанова-Ростовського до Чаус, Нечай вирішує залишити свою колишню резиденцію і стягує сили до добре укріпленого Старого Бихова. За його наказом сотні Д. Мурашки, Драня і Рибалки залишили Чауси і відійшли на південь до Пропойська¹²⁸, у результаті чого війська Козловського і Змієва без бою займають місто, спалюють посад і укріплення, розкопують міський вал і засипають рів¹²⁹.

Незважаючи на ці успіхи росіян, на початку грудня ситуація у Білорусі для російських воєвод вкрай ускладнюється, оскільки крім козаків

¹²³ Там само. — Арк. 165–167; Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992. — С. 234–235.

¹²⁴ РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/1, од. зб. 429. — Арк. 14–16.

¹²⁵ Там само. — Оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 67–68; Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 222; Т. 7. — С. 280.

¹²⁶ РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/1, од. зб. 429. — Арк. 25.

¹²⁷ Там само. — Арк. 173.

¹²⁸ Там само. — Арк. 28, 30.

¹²⁹ Там само. — Арк. 142–143.

Нечая проти них виступає полоцька та вітебська «новоприсяжна» шляхта. У м. Лукомлі стояли хоругви полковників С. Лукомського, Ф. Слонського і Лисовського — разом «тисяча польських людей і воровських козаків». Туди ж прийшли 12 хоругв (близько 2 тис. чол.) полковника Кмітича, посланого гетьманом П. Сапегою. У м. Глибокому стояло 3 тис. чол. полковника Полубенського і 3 тис. полковника Воловича. У м. Нереші стояли хоругви козаків на чолі із оршанським шляхтичем ротмістром Суликовським та козацьким сотником П. Прудником і за наказом І. Нечая писали у військо козаків¹³⁰. Повсталі планували ще до католицького Різдва (25 грудня), дочекавшись гетьманів Сапегу і Виговського, йти під Полоцьк і Вітебськ¹³¹.

З огляду на такі обставини, Москва наказала Лобанову-Ростовському та іншим російським воєводам у Білорусі розгромити повсталу шляхту та козаків вітебського, полоцького та сусідніх повітів¹³². 3 грудня посланий вітебським воєводою військовий загін на чолі з ротмістром П. Побединським розсіює у Нереші хоругви Суликівського і Прудника¹³³. 14 грудня невдалу спробу розгромити угруповання Слонського, Лукомського, Лисовського і Кмітича біля містечка Бешенковичі здійснив прибулий у Вітебський повіт зі Смоленська загін московських стрільців на чолі із стольником О. І. Сукіним і стрілецьким головою В. Пушечниковим¹³⁴.

31 грудня все військо кн. Лобанова-Ростовського несподівано прибуває під Лукомль. Не вчинивши серйозного опору, загони Слонського, Лукомського та інших шляхтичів вдалися до втечі. За наказом воєводи Лукомль, Черех, Обчуга та інші населені пункти було спалено, «щоб зрадникам притулку не було»¹³⁵. На початку січня росіяни розпочинають каральну експедицію проти повсталі білоруської шляхти і селян Вітебського і Полоцького повітів¹³⁶.

Одночасно з цим смоленський воєвода П. О. Долгорукий з аналогічним завданням послав у Смоленський і Горський повіти солдат на чолі з полковником Є. Франзбековим, який вибив козаків І. Ритара з Малих і Великих Гор та відкинув їх із Горського повіту до Мстиславля¹³⁷.

¹³⁰ Там само. — Арк. 365; Оп. 9, од. зб. 289. — Арк. 4–5; Витебская старина. — Т. 4. — С. 90, 94.

¹³¹ РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 289. — Арк. 5–6.

¹³² ПСЗРИ. — Т. 1. — С. 468.

¹³³ Белоруссия в эпоху феодализма. — Т. 2. — С. 161.

¹³⁴ РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 289. — Арк. 7–8.

¹³⁵ Там само. — Оп. 12/1, од. зб. 429. — Арк. 355–358, 365, 409–415.

¹³⁶ Там само. — Арк. 37–38, 88–96, 122–123; АМГ. — Т. 2. — С. 641.

¹³⁷ РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 93–96.

Активні наступальні дії російських військ у Білорусі при збільшенні їх кількості почали давати результати. Польсько-литовські частини і козацькі загони були змушені відійти з Вітебського та Полоцького повітів.

Гетьман І. Виговський через загострення ситуації в Україні зміг послати у Білорусь полковникові І. Ритару додатково лише 300 козаків із наказом перерізати шляхи на Могильов і перехоплювати вантажі, які йдуть туди з Росії, розоряти населені пункти, жителі яких зберегли вірність царю, а також будь-що утримати Мстиславль¹³⁸.

Пересвідчившись, що у кн. Ромодановського також недостатньо військ для встановлення контролю над Україною і що швидкої перемоги не буде, та враховуючи успішний хід російсько-шведських мирних переговорів (19 листопада було укладено прелімінарний договір), московський уряд розпочав підготовку до великої війни в Україні.

13 листопада 1658 р. вийшов царський указ про взяття на царську службу даточних людей з усієї держави (даточний з 25 дворів)¹³⁹. По суті, це була часткова мобілізація.

Війська, що було у розпорядженні гетьмана Виговського, вистачало лише для підтримання status-quo. Власних сил, достатніх для вигнання росіян за межі України, у гетьманського уряду не було. Тому на початку грудня Виговський звертається по допомогу до всіх, хто міг її надати, — кримського хана, польського короля і турецького султана, обіцяючи татарам союз, а туркам і полякам — підданство¹⁴⁰.

Не чекаючи приходу допомоги з-за кордону, гетьман намагається перехопити ініціативу на головному фронті військових дій в Україні — проти війська кн. Ромодановського. Невдовзі після приходу Ромодановського у Лохвицю козацьке військо бере місто в облогу. Воєвода робить спробу прорвати оточення, але, «залишивши не менше тисячі трупів на полі бою... повинен був знову повернутись в голодне місце», — повідомляв гетьман Виговський польському уряду 17 грудня¹⁴¹.

12 грудня за наказом Виговського полковники І. Багаченко, Ф. Джулай та Ф. Гаркуша здійснюють спробу взяти штурмом Нові Санжари. Втративши близько 200 чол., опозиціонерам, спільно з невеликим загоном росіян, вдається відстояти місто¹⁴². 16 грудня гетьманське військо на чолі з наказним гетьманом І. Скоробагатенком робить спробу

¹³⁸ Там само. — Оп. 12/1, од. зб. 429. — Арк. 647, 649.

¹³⁹ Дополнения к Актам Историческим, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далі — ДАИ). — Т. 8. — СПб., 1862. — С. 119–120.

¹⁴⁰ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 295.

¹⁴¹ Памятники, издание Временною Комиссиею для разбора древних актов (далі — Памятники...). — К., 1852. — Т. 3. — С. 297.

¹⁴² Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 285.

вибити козаків Безпалого з Ромен, але зазнає невдачі. 20 грудня Канівський, Черкаський, Чигиринський, Корсунський, Переяславський полки на чолі з переяславським полковником Т. Цецурою та І. Скоробагатенком разом із 2 тис. татар дали бій війську кн. Ромодановського під Лохвицею. Взяти місто їм не вдалося, але вони продовжували насідати на росіян.

Близько 20 грудня у Ржищів до гетьмана прибули послані коронним гетьманом С. Потоцьким 45 рот солдат (3,8 тис. чол.) на чолі з коронним обозним А. Потоцьким. За наказом Виговського вони перейшли Дніпро й розташувалися таким чином, щоб охопити Київ дугою зі сходу. У Баришеві стає сам А. Потоцький з полковниками С. Яблоновським і Лончинським та 1,5-тисячним загоном. У Борисполі — староста житомирський Тишкевич і полковник Дружкевич з 1 тис. поляків. У Гоголеві — каштелян краківський Я. Потоцький і полковник М. Шенберк, також із 1-тисячним загоном. Неподалік від них стає полковник Ружич з 300 волохами¹⁴³.

У грудні 1658 р. військові дії на території Війська Запорозького відбувались не лише у районі Лохвиця — Ромни, але й на сіверських землях. Новопризначений брянський воєвода стольник П. І. Годунов ходив у похід під контрольований козаками І. Нечая Рославль та разом із промосковськи налаштованими козаками І. Іскри брав у облогу м. Почеп Ніжинського полку¹⁴⁴. Аналогічно діяв і севський воєвода кн. Ф. Ф. Куракін, який взяв в облогу м. Глухів. Проте запекла оборона міста й відмова козаків здати його¹⁴⁵ змусили Куракіна зняти облогу. Спустошивши Глухівський повіт¹⁴⁶, він вирушив під Лохвицю на з'єднання з кн. Ромодановським¹⁴⁷, а глухівські козаки знову розпочали напади на Севський повіт¹⁴⁸.

Остаточню для вирішення українського питання руку у російського уряду розв'язались 26 грудня, коли у Москві нарешті отримали повідомлення від кн. І. С. Прозоровського про підписання 20 грудня у с. Валієсарі російсько-шведського перемир'я. Будучи тепер забезпеченим з боку Швеції, російське керівництво негайно прискорює збір військ для походу кн. О. М. Трубецького. Грамоти про «зраду» Виговського і термінову відправку перерахованих в указі категорій служилих людей у

¹⁴³Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 298, 303–304.

¹⁴⁴РДАДА. — Ф. 210, оп. 14/1, од. зб. 192/1. — Арк. 8–11, 14–19, 24–27, 107–108, 277–280; Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 264.

¹⁴⁵РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/1, од. зб. 429. — Арк. 350–352.

¹⁴⁶Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 266.

¹⁴⁷РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/1, од. зб. 429. — Арк. 269–270.

¹⁴⁸Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 264.

Севськ (до 1 лютого 1659 р.) і у Москву («безстроково») негайно було розіслано воєводам у міста¹⁴⁹.

Реально наприкінці грудня 1658 — початку січня 1659 рр. Москва мала у своєму розпорядженні у головних прикордонних містах, розташованих поблизу північно-східного кордону Війська Запорозького, такі військові сили: у Брянську — 3 265 чол. (з них власне ратних людей — не більше 2,7 тис.), у Путивлі — 1 237 чол. (з них власне ратних людей — біля 600 чол.), у Рильську — 570 чол.¹⁵⁰

Ситуація на театрі воєнних дій на початку січня перебувала у стані хиткої рівноваги. З одного боку, московське військо у Лохвиці посилювалось з приходом туди кн. Ф. Ф. Куракіна й вдало чинило опір козацьким приступам, а під Києвом Шереметєву 6 січня навіть вдається розбити загоны Я. Потоцького та М. Шенберка й відігнати їх за Бровари¹⁵¹.

З іншого боку, гетьманські війська також здобувають певні успіхи. Козацькі загоны продовжують турбувати своїми нападами російські прикордонні повіти. Так, 2 січня загін в 300 козаків висік і забрав у полон жителів с. Пруд всього за версту від Путивля¹⁵². 12–13 січня в бою під с. Піски гетьманські війська на чолі з І. Скоробагатенком та Т. Цецурою знищили загін відпущеного з Москви для посилення антигетьманського табору авторитетного опозиціонера І. Іскри, який ішов у Лохвицю до московських воєвод¹⁵³. Київський воєвода, незважаючи на свою вдалу вилазку проти польських полковників, залишався без прямого і регулярного зв'язку з Росією, а його військо опинилося у великій скруті (почався падіж коней) через відмову українців брати у російських ратних людей мідні гроші та відновлення Виговським заборони продавати російським припаси.

Прибуття А. Потоцького із загонами поляків і найманців та очікуваний прихід Селім-Гірея салтана та Карач-бея з 15 тис. татар¹⁵⁴ мали, на думку гетьманського уряду, схилити шальки терезів у боротьбі з царськими воєводами на його бік.

Головні події українсько-російської війни 1658–1659 рр. розгорнулись у березні-червні 1659 р., із вступом на територію Війська Запорозького російського війська на чолі з кн. О. М. Трубецьким.

¹⁴⁹РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 289/1. — Арк. 1–3, 9–11; Од. зб. 289/3. — Арк. 9–12.

¹⁵⁰РДАДА. — Ф. 229, оп. 4, од. зб. 39/2. — Арк. 682–699.

¹⁵¹Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 298.

¹⁵²Там само. — Т. 7. — С. 264–265.

¹⁵³РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/1, од. зб. 429. — Арк. 468–472; Од. зб. 481/2. — Арк. 240–241, 244–251; Величко С. Назв. праця. — С. 246–247.

¹⁵⁴Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 305; Памятники... — Т. 3. — С. 297.

Розраховуючи без особливих зусиль оволодіти дестабілізованою та розколотою країною, а також з огляду на активізацію вірних гетьману частин під Лохвицею та на українсько-російському кордоні, 13 січня 1659 р. Олексій Михайлович наказує кн. О. М. Трубецькому іти у Севськ, де до 1 лютого згідно з попередніми царськими указами мали зібратись мобілізовані ратні люди. Товаришем Трубецького наказано бути кн. Ф. Ф. Куракіну¹⁵⁵.

Уряд І. Виговського розумів, що зовнішньополітична обстановка (російсько-шведський мир) і ситуація у самій Україні (зростання незадоволення серед народних мас діями старшини) складаються на користь Росії. Тому лише активні наступальні дії козацьких військ можуть принести успіх у боротьбі з московською армією.

Перше, що спробував зробити гетьман Виговський, це відновити частково втрачений контроль над тими частинами Полтавського, Миргородського і Лубенського полків, які були розташовані поблизу російського кордону і в окремих містах яких вже стояли російські гарнізони. 16 січня, забравши з-під Києва всіх полковників, які були під командою А. Потоцького, окрім Ружича, з їхніми загонами (разом 3 тис. чол.) та захопивши 30 гармат, гетьман Виговський вирушає з Переяслава на Лохвицю¹⁵⁶, що була місцем дислокації основних сил московського окупаційного війська на Лівобережжі.

Вирушаючи у похід, під Києвом гетьман залишив: в Острі — київського полковника П. Яненка, у Гоголеві — полковника Ружича, у Трипільлі — уманського полковника М. Ханенка, у Мотовилівці — полковника Корсунця, у Макарові — паволоцького полковника І. Богуна та брацлавського полковника Бирла. Ці війська, які стояли навколо Києва, отримали наказ блокувати там російський гарнізон й ізолювати його від решти України, чинячи на нього постійний тиск. Лише Д. Виговському гетьман наказав стати трохи далі від Києва — у Білій Церкві — і збирати війська для нового штурму. Всіх військ у Д. Виговського і полковників під Києвом було до 30 тис. та 700 поляків у Ружича¹⁵⁷.

Заходи Виговського щодо блокади Києва були цілком обґрунтовані. Кн. Шереметєв не збирався бути стороннім спостерігачем подій. Незабаром після виступу гетьмана із Переяслава під Лохвицю воєвода для розширення сфери життєвих інтересів київського гарнізону здійснює спробу оволодіти Борисполем. Проте посланий Шереметєвим 2-тисячний загін на чолі з кн. Ю. М. Борятинським та І. І. Чаадаєвим не

¹⁵⁵Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. — С. 165–166; НБУВ. ІР. — Ф. 8, од. зб. 214. — Арк. 202–202 зв.

¹⁵⁶Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 273.

¹⁵⁷Там же. — Т. 15. — С. 365, 367.

наважився штурмувати Бориспіль. Діставши відсіч, росіяни спалили посади і повернулись до Києва¹⁵⁸.

У січні 1659 р. тривала запекла боротьба між гетьманським урядом і Москвою за контроль над українськими прикордонними містами. 17 січня Г. Гуляницькому без бою здався м. Сміла. Довідавшись про це, путивльський воєвода одразу ж виконує прохання жителів сусіднього промосковськи налаштованого Костянтинова про допомогу й посилає туди загін ратних людей у 200 чол., а також порох і свинець¹⁵⁹. Такі дії воєводи були цілком зрозумілими, оскільки напередодні, 14 січня 3-тисячний козацько-татарський загін здійснив пробний штурм укріплень Путивля¹⁶⁰, який, очевидно, мав дати Москві зрозуміти, що в крайньому разі гетьманський уряд готовий і до перенесення військових дій на російську територію.

Прибувши у Чорнухи, гетьман Виговський приблизно 29 січня відправив під Лохвицю Ю. Немирича й І. Скоробагатенка з 30 тис. татар і поляків. Лохвицьким військом тоді вже командував кн. Ф. Ф. Куракін, оскільки кн. Г. Г. Ромодановський повернувся у Белгород. Вони тричі йшли на приступ міста, але були відбиті. За повідомленням С. Величка, найбільш вдалою для гетьманського війська була перша битва, найзапекліша й найтриваліша («з ранку до полудня»). Війська зішлись за містом, де Немиричу «через невправність вождів» вдалося примусити кінноту ретируватись з поля бою, яка, втікаючи, порушила стрій російської піхоти й подушила стрільців¹⁶¹. Про великі бої під Лохвицею лідер опозиціонерів І. Безпалий 31 січня і 2 лютого повідомляв кн. О. М. Трубецькому, який 30 січня прибув у Севськ. Сам же він, згідно з його ж повідомленням боярину, щоденно б'ється під Ромнами з Ніжинським, Прилуцьким і Чернігівським полками на чолі з Г. Гуляницьким¹⁶².

У Білорусі ситуація була протилежною. Тут військо кн. І. І. Лобанова-Ростовського, продовжуючи наступ, 26 січня обложило Мстиславль, у якому закріпилось понад 3 тис. шляхтичів і козаків. Кривавий бій у перший день облоги на посаді, а також інформація від перебіжчиків про те, що замок не готовий до облоги (не було досить запасів продовольства і води), утримали воєводу від прямого штурму. Він вирішив взяти місто «ізмором». Тим більше, що І. Ритар, сподіваючись на швидку допомогу від Нечая і Виговського, відмовився здати місто¹⁶³.

¹⁵⁸ Там же. — С. 366.

¹⁵⁹ РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 20–22.

¹⁶⁰ Там само. — Арк. 44–46.

¹⁶¹ Величко С. Назв. праця. — С. 247–248; Соловьев С. М. Указ. соч. — Кн. 6. — С. 48.

¹⁶² Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 220–221.

¹⁶³ РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/1, од. зб. 429. — Арк. 648–651.

Незважаючи на сприятливий перебіг бойових дій у Білорусі, російський уряд почав відчувати серйозні проблеми із розгортанням свого подальшого наступу в центральні райони України. У першу чергу це стосувалось збору військ для походу кн. О. М. Трубецького. За набором від 13 листопада 1658 р. було зібрано 18 тис. даточних людей¹⁶⁴. Але проведені мобілізаційні заходи не могли на потрібному рівні компенсувати втрати діючої армії, оскільки дуже часто зібрані даточні люди просто розбігались. Всього, за нашими підрахунками, у війську кн. О. М. Трубецького були даточні ратні люди, зібрані щонайменше з 49 міст Московської держави.

Гетьман Виговський тим часом, залишивши під Лохвицею Ю. Немирича із завданням зв'язати під містом сили кн. Ф. Ф. Куракіна, вирушив приводити до покори українських союзників царського престолу. Під час цього походу Виговський мав у своєму розпорядженні 40 тис. кримських і ногайських татар, посланих Мухаммед-Гіреєм, на чолі з одним із кримських царевичів та Іслам-Гірей мурзою, близько 3 тис. поляків і найманців та 6 тис. козаків Уманського, Чернігівського і Корсунського полків¹⁶⁵.

7 лютого, на четвертий день облоги, миргородський полковник С. Довгаль без бою здає гетьманському війську Миргород. Видавши гетьману загін російських драгунів, С. Довгаль з усім Миргородським полком приєднується до гетьманського війська¹⁶⁶. З Миргорода Виговський вирушає у бік московського кордону. 11 лютого він був у Сорочинцях, 12 лютого — у Комишні. Загони гетьманських військ зайняли Ряшівку, Лютенку та інші міста й спільно з татарами проводили каральні акції в прихильних Москві й опозиційних гетьману містах, містечках і селах сусідніх з Росією Полтавського, Лубенського і Миргородського полків. Міста, які здавались гетьману без бою, як, наприклад, Миргород чи Хорол, Виговський не зачіпав¹⁶⁷.

У період з 11 по 21 лютого татарські і козацькі загони приходили війною як під зорієнтований на Москву український Костянтинів, так і під російські прикордонні міста Недригайлів, Хоружевку, Терни, Суми та ін.¹⁶⁸

Протидіючи зусиллям гетьмана по відновленню контролю над територією Лівобережжя, росіяни у лютому 1659 р. зміцнили ставку І. Безпалого у Ромнах присланим кн. Куракіним з Лохвиці приказом московсь-

¹⁶⁴ДАИ. — Т. 8. — СПб, 1862. — С. 120.

¹⁶⁵РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 40–43, 70.

¹⁶⁶Там само. — Арк. 67–69; Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 222.

¹⁶⁷Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 222; Т. 7. — С. 302.

¹⁶⁸РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 41–42, 69–70, 89–90.

ких стрільців стрілецького голови В. Філософова та відправленим кн. Трубецьким із Севська загоном полковника І. Мевса в 600 драгун¹⁶⁹. Сам кн. Трубецькой з огляду на несприятливий для Росії розвиток ситуації в Україні, 28 лютого вирушає з усім своїм військом з Севська на Путивль, поближче до театру воєнних дій.

Наприкінці лютого, після відходу частини татар у Крим з полоном і поповнення козацького війська місцевими козаками, військо І. Виговського, за різними даними, налічувало 30 (20) тис. козаків, 15 (5) тис. татар, 3 (5) тис. поляків і найманців¹⁷⁰. З цими військами гетьман вирушає під Зіньків, у якому засів посланий І. Безпалим наказний гетьман І. Силка з козаками, рота солдат полку Я. Крафферта та «охочі люди» стрілецького приказу К. О. Ієвлева¹⁷¹.

Взятий в облогу Зіньків було піддано частим «жорстоким приступам». Одночасно з цим на початку березня Виговський відправив загоны козаків і татар штурмувати віддані Москві Черкаську Грунь і Котельву. У Груні в той час стояли полк Я. Крафферта та частина стрілецького приказу К. О. Ієвлева, завдяки присутності яких, як свідчив пізніше у Москві грунський сотник Л. Мишкін, опозиціонерам і вдалося відстояти місто¹⁷².

Військові дії тривали і в районі Києва. 18 березня під містечком Гоголів зійшлись послані київським воєводою за «кінськими кормами» рейтарський полк С. С. Скорнякова-Писарева та стрілецькі прикази І. Д. Зубова і Д. Грекова з Переяславським полком Т. Цецюри і загоном Ружича. У бою росіяни взяли у полон 26 чол., а потім спалили Гоголів як одне з головних місць концентрації гетьманських сил проти Києва, а також «щоб у гетьмана... Виговського в полках замішання вчинити»¹⁷³.

17 березня гетьман Виговський, втративши під Зіньковом, за деякими даними, до третини свого війська, був змушений зняти облогу й повернутись у Чигирин¹⁷⁴. Під час цього походу гетьман не зміг домогтись вирішальної переваги над силами опозиціонерів і московськими військами на Лівобережжі. Хоча більшість міст Полтавського, Миргородського і Лубенського полків і підкорилась гетьману, проте Зіньків, Лохвицю, Гадяч, Полтаву, Черкаську Грунь, Опішню, Ромни, Костянти-

¹⁶⁹Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 222, 224.

¹⁷⁰Там же. — Т. 4. — С. 226; Т. 15. — С. 350; РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 42–43.

¹⁷¹Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 287, 289; РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 90–91.

¹⁷²РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 90–91; Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 285.

¹⁷³Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 367–368.

¹⁷⁴Там же. — Т. 7. — С. 284; Т. 4. — С. 226.

нів, Котельву, Нові і Старі Санжари взяти не вдалося, оскільки в більшості з цих міст стояли московські війська.

Одночасно із намаганнями гетьманських військ оволодіти Зіньковом, І. Нечай та С. Виговський у Білорусі здійснили спробу розблокувати Мстиславль, який війська кн. І. І. Лобанова-Ростовського тримали в облозі з 26 січня. Зібравши близько 10 тис. чол.¹⁷⁵ (за іншими даними 8 тис.: 6 тис. власного війська і 2 тис. присланих гетьманом литовським П. Сапегою¹⁷⁶) у районі Кричева (власне військо Нечая, загони Д. Мурашки, Саприки, Драня й прислані Сапегою гусарські і драгунські хоругви та наймана угорська і німецька піхота на чолі з полковниками Аскиркою і Кмітичем), Нечай і С. Виговський 11 березня приходять під Мстиславль. У жорстокому бою військо білоруського полковника було розбите. Лобанов-Ростовський доповідав у Москву, що козацько-польське військо втратило вбитими близько 3 тис. чол., а російське військо лише 2 чол. вбитими і 37 пораненими¹⁷⁷, проте достовірність цих даних викликає сумнів. Після розгрому Нечай і С. Виговський відійшли у Старий Бихів, а Мурашка, Саприка і Аскирка — в район Мінська.

Через декілька тижнів після цього, усвідомивши, що допомоги від гетьмана не буде, мстиславльські і кричевські міщани, а також смоленські шляхтичі, які разом із козаками І. Ритара більше двох місяців обороняли місто, здали Мстиславль росіянам. У результаті цих подій російські воєводи міцно взяли в свої руки контроль над розвитком ситуації в Білорусі та остаточно закріпили за собою ініціативу у регіоні.

Гетьман Виговський, повертаючись у Чигирин, залишив на Лівобережжі в районі Конотопа наказного сіверського гетьмана Г. Гуляницького з Ніжинським і Чернігівським полками і 500 татарами, прилуцького полковника П. Дорошенка з його полком у м. Срібному, а І. Скоробагатка з чигиринськими козаками і невеликим татарським загonom між Зіньковом і Лохвицею¹⁷⁸. На нашу думку, ці війська отримали завдання відрізати лохвицьке угруповання від основного опозиційного центру на півдні з тим, щоб не дозволити йому посилитись військами, які можуть прийти з повсталих українських міст, зберігши таким чином існуючий баланс сил на Лівобережжі до вирішальних дій. Окрім того, ці війська своєю активністю мали хоча б тимчасово зв'язати у прикордонних районах армію кн. Трубецького, якщо той вступить в Україну. Ще одна частина гетьманського війська — поляки і найманці під командуванням

¹⁷⁵РДАДА. — Ф. 210, оп. 11, од. зб. 209. — Арк. 507.

¹⁷⁶Там само. — Оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 14–15.

¹⁷⁷РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 85; Оп. 11, од. зб. 209. — Арк. 507–508.

¹⁷⁸Софонович Ф. Назв. праця. — С. 234–235; Літопис Самовидця. — С. 79; Величко С. Назв. праця. — С. 248, 250; Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 356; Т. 4. — С. 226.

А. Потоцького — після повернення гетьмана у Чигирин стала в м. Лисянці Корсунського полку¹⁷⁹.

На початку квітня 1659 р. гетьман Виговський при плануванні своїх дій міг реально розраховувати на військові сили Кримського ханства. Кримський хан Мухаммед-Гірей прийняв рішення цією весною здійснити великий похід проти Москви й активно готувався до нього. Планувалося, що власне кримські війська підуть в Україну до гетьмана Виговського, а ногайські та інші мурзи будуть атакувати міста Белгородської захисної смуги на схід від р. Дон¹⁸⁰.

Москва розуміла, наскільки небезпечною може бути за таких обставин втрата ініціативи, тому продовжувала посилювати свою військову присутність в районах майбутніх боїв. 22 березня в Тамбові і Козлові — імовірно головні об'єкти весняної атаки ногайських татар посилаються нові, більш досвідчені обложні воєводи, відповідно стольники І. А. Полев та І. П. Лихарев¹⁸¹. 26 березня у Брянськ прийшов О. С. Опухтін з 509 рейтарами з наказом іти в полк кн. Ф. Ф. Куракіна¹⁸², а кн. О. М. Трубецький у той же день з військом вирушив з Путивля в Україну.

Вступ московського війська на чолі з кн. Трубецьким на українську територію (29 березня росіяни зайняли м. Костянтинів) означав, що Москва відкинула застереження гетьманського уряду й була готова відстоювати належність України до Московської держави навіть у великій війні.

Кінець березня та перша половина квітня минули у дрібних сутичках та боях між гетьманськими військами, з одного боку, і московським військом та загонами опозиціонерів, з іншого. Г. Гуляницький з Конотопу та Новгород-Сіверського послав сіверських козаків нападати на села прикордонних Путивльського, Севського та Рильського повітів¹⁸³. 5 квітня в с. Бесідовка біля Костянтинова відбувся бій між козаками Острогозького полку з табору кн. Трубецького і гетьманськими козаками¹⁸⁴. Між 10 і 20 квітня гетьманські війська спустошили околиці Старих і Нових Санжар, в яких стояв полтавський полковник К. Пушкар з 15 тис. війська, а полтавці, своєю чергою, спалили вірне гетьману м. Кобиляки¹⁸⁵.

¹⁷⁹Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 283.

¹⁸⁰Донские дела. — Кн. 5. — С. 455–457.

¹⁸¹Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. — С. 178.

¹⁸²Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 242; РДАДА. — Ф. 210, оп. 12/1, од. зб. 429/1. — Арк. 204–205.

¹⁸³РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 6–7; Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 356.

¹⁸⁴Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 228.

¹⁸⁵РДАДА. — Ф. 229, оп. 4, од. зб. 28. — Арк. 52–54.

Оцінивши ситуацію та розстановку сил на театрі майбутніх воєнних дій, кн. Трубецької відіслав накази кн. Куракіну у Лохвицю, а І. Безпалому у Ромни негайно іти до нього на з'єднання й 10 квітня виступив на Конотоп¹⁸⁶.

Завдяки своєму розташуванню Конотоп був стратегічно важливим містом, ключем до всього українського прикордоння в районі Путивля, тим більше, що саме в ньому стояв найбільш боєздатний на Лівобережжі відділ гетьманських військ. Взявши Конотоп, Трубецької фактично ставав господарем всієї центральної частини українсько-московського покордоння.

13 квітня у Смілі до росіян приєдналися козаки Безпалого. У цей же день, спішно рухаючись із Лохвиці під Конотоп, кн. Ф. Ф. Куракін наказав полку кн. С. Р. Пожарського здійснити каральну акцію у місті Срібне, де стояв прилуцький полковник П. Дорошенко. Оволодівши після бою містом, Пожарський, за свідченням Величка, «тамтешніх жителів одних вирубав, а інших забрав у полон».

20 квітня основні московські сили підступають до стін Конотопа. Зустрінуті гарматним і рушничним вогнем, росіяни стають обозом і починають вести до фортеці шанці та ставити в них гармати. Наступного дня, 21 квітня, під Конотоп з-під Лохвиці підійшов кн. Ф. Ф. Куракін зі своїми полками. Після того, як він за наказом Трубецького стає обозом з іншого боку міста, Конотоп опинився у суцільній облозі¹⁸⁷.

За різними даними у місті тоді знаходилось два (Ніжинський і Чернігівський¹⁸⁸ або Чернігівський і Кальницький¹⁸⁹), три (Ніжинський, Чернігівський і Кальницький¹⁹⁰), що найбільш імовірно, або й чотири¹⁹¹ козацькі полки.

У джерелах наводяться різні дані щодо кількості московських військ, які облягли Конотоп: про 200-тисячне російське військо повідомив у Варшаві татарський посол і про 150-тисячне — гетьман Виговський (писав у Францію наприкінці червня секретар польської королеви П'єр де Нуає¹⁹²), у липні в листі до жителів м. Гадяча Виговський писав

¹⁸⁶Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 230–231.

¹⁸⁷Там же. — С. 232.

¹⁸⁸РДАДА. — Ф. 210, оп. 6-е, од. зб. 308. — Арк. 346; Літопис Самовидця. — С. 79.

¹⁸⁹АМГ. — Т. 2. — С. 668; Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 223.

¹⁹⁰Софонович Ф. Назв. праця. — С. 235; Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 283.

¹⁹¹Филарет, архиепископ (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1874. — Кн. 6. — С. 293; Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 226.

¹⁹²Lettres de Pierre des Noyers. — Berlin, 1859. — S. 526, 537.

уже про 200 тис. військ з Трубецьким¹⁹³, про 100-тисячне російське військо говорили сучасники подій козацький літописець Самовидець та турецький літописець М. Наїма¹⁹⁴, про 80-тисячне — тогочасні німецькі «летючі листки», також посилаючись на інформацію учасника подій, який прибув у Варшаву з-під Конотопа¹⁹⁵, про 60-тисячне — польський літописець І. Єрлич¹⁹⁶, а про 30-тисячне — В. Коховський¹⁹⁷. Ще більші розбіжності зустрічаються у літературі.

Проведені нами підрахунки на підставі непрямих даних дають можливість встановити приблизну чисельність московського війська під Конотопом. Белгородський полк під командуванням кн. Г. Г. Ромодановського на 8 червня 1658 р. нараховував 18 тис. чол.¹⁹⁸, проте ці війська зазнали втрат в осінньо-зимовій кампанії 1658–1659 рр., і тому під Конотопом Ромодановський, очевидно, мав у своєму розпорядженні не більше 15 тис. чоловік. Війська, які були під командуванням кн. Ф. Ф. Куракіна, набирались в основному в містах Севського полку, який був значно менший, ніж Белгородський, а тому не могли переважати за чисельністю Белгородський полк. На нашу думку, полки Куракіна і Ромодановського під Конотопом могли нараховувати разом максимум 25 тис. ратних людей. Про полк кн. Трубецького відомо, що він отримав у липні 1659 р. 200 тис. руб. з наказом роздати жалування з розрахунку дворянам і дітям боярським по 20 руб., рейтарам по 10 руб., солдатам по 5 руб., драгунам і стрільцям по 3 руб. кожному¹⁹⁹. Виходячи з того, що в тодішній російській діючій армії стрільці складали приблизно 41 %, солдати — 20 %, дворяни і діти боярські московські та городові — 17 %, рейтари — 15 %, драгуни — 6,6 %²⁰⁰, та припустивши, що ця пропорція дотримувалась і в полку кн. Трубецького, отримуємо чисельність полку Трубецького — близько 45 тис. ратних людей.

Таким чином, власне московського війська під Конотопом було, очевидно, близько 70 тис. чоловік. Для порівняння зазначимо, що на

¹⁹³Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 303.

¹⁹⁴Літопис Самовидця. — С. 79; Казем-Бек М. А. Сравнительные извлечения из разных писателей, относящиеся к истории Семи Планет // Журнал министерства народного просвещения (далі — ЖМНП). — СПб., 1835. — № 6. — С. 355–356.

¹⁹⁵НБВ. — Відділ мікрофільмів, од. зб. 19820. — Арк. 2.

¹⁹⁶Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. — Warszawa, 1853. — S. 33.

¹⁹⁷Historia panowania Jana Kazimierza z Klimakterów Wespazyana Kochowskiego. — Т. II. — Poznań, 1859. — S. 21.

¹⁹⁸Загоровский В. П. Указ. соч. — С. 153, 156.

¹⁹⁹РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 315. — Арк. 502–507; Од. зб. 293. — Арк. 318–321; Од. зб. 300/2. — Арк. 23–27.

²⁰⁰Пораховано на основі: Сташевский Е. Д. Смета военных сил Московского государства в 1663 г. — К., 1910. — С. 5–7, 11–12.

початку 1663 р. у діючій російській армії нараховувалось 92 тис. чол., а в оборонній (гарнізони міст) — 100 тис. чол.²⁰¹, тому оцінки московської армії під Конотопом у 100 і більше тисяч є нереалістичними.

Обложені у Конотопі козаки відмовились як здати росіянам місто, так і принести провину царю і повернутись у його підданство. Замість письмової відповіді на лист воєводи обложенці кричали з міста, «що де вони сіли на смерть», і безперервно стріляли з стін у шанці з гармат і ручної вогнепальної зброї. Пересвідчившись, що ані вмовляння, ані демонстрація сили на козаків не впливають, кн. Трубецькой віддав наказ стріляти по міських укріпленнях і самому місту з усієї наявної у його війську артилерії. У відповідь козаки 26 квітня вчинили вилазку «багатьма людьми» на шанці полку кн. Трубецького. У короткому бою під міськими стінами росіяни взяли полонених, які повідомили, що з Гуляницьким у місті лише 4 тис. козаків і місцевих жителів²⁰².

Очевидно, покладаючись на свою величезну перевагу у живій силі, кн. Трубецькой вирішив взяти місто штурмом. О 6 годині ранку 29 квітня на штурм Конотопа пішло 9 стрілецьких приказів і щонайменше 8 драгунських і 4 солдатських полків²⁰³. Загальна кількість царських військ, які йшли на штурм (рахуючи, що в середньому в солдатському полку 1550 чол., в драгунському — 1230 чол., у стрілецькому приказі — 600 чол.²⁰⁴), склала близько 21580 чоловік. Кількість козаків гетьмана І. Безпалого, які йшли разом з росіянами, невідома. У супроводі постійного обстрілу міста з гармат гранатами і вогненними ядрами росіяни почали «від шанців з усіх боків до міста приступати з драбинами і з «приметы».

Жорстокий штурм тривав п'ять з половиною годин. Росіянам вдалося у багатьох місцях зійти на місто із знаменами і барабанами та спалити вежу, проте козаки вчинили запеклий опір царським військам і збили їх зі стін. Після цього Трубецькой віддав наказ про відступ²⁰⁵. За інформацією секретаря данського посольства в Москві А. Роде, такому ходу подій сприяло те, що козаки підірвали закладені ними міни, коли ворог увірвався у фортецю, завдавши росіянам великих втрат та деморалізувавши їх²⁰⁶. Втрати у російських полках склали: 2594 чол. по-

²⁰¹ Там же. — С. 7–8.

²⁰² Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 232–233.

²⁰³ РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 275. — Арк. 270, 273–277, 286–298.

²⁰⁴ Хрестоматия по русской военной истории / Под ред. Л. Г. Бескровного. — М., 1947. — С. 112; Разин Е. А. История военного искусства. — М., 1961. — Т. 3. — С. 213; Сташевский Е. Д. Указ. соч. — С. 18.

²⁰⁵ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 233.

²⁰⁶ Кордт В. Описание второго посольства в Россию датского посланника Ганса Ольделанда 1659 г., составленное посольским секретарем Андреем Роде // Голос минувшего. — 1916. — № 7–8. — С. 387.

раненими (зокрема, 3 полковника і 2 стрілецьких голови), 386 чол. покаліченими і 514 чол. убитими²⁰⁷.

Не взявши Конотоп штурмом з ходу, царські воєводи розпочали облогу фортеці за всіма правилами тодішнього військового мистецтва: «промишляємо всякими промислами», — доповідали вони в Москву. Місто почали регулярно обстрілювати вогняними гранатами та валити до нього вал, з тим, щоб установити на ньому гармати для прямого обстрілу²⁰⁸.

Десять приблизно на початку травня кримський хан, збираючи основні війська, відправив на допомогу Виговському декілька татарських загонів, спочатку 3-тисячний загін на чолі з Карач-беєм і Ханмаметмурзою, потім 300 татар на чолі з Камбет мурзою. Посланому слідом за ними Селім-Гірею царевичу з тисячним загonom, очевидно, у якості авангарду основних сил, хан наказав дочекатись себе під Цареборисовим²⁰⁹. Проте фактично весь травень ініціатива у воєнних діях як в Україні, так і в Білорусі належала росіянам.

2 травня у рейди проти гетьманських військ з-під Конотопа кн. О. М. Трубецькой відправив: на захід під Борзну — стольника П. Д. Скуратова для захоплення «языків» та розвідки боєм сил козацьких і татарських військ на чолі з В. Золотаренком²¹⁰, а на південь у м. Хорол воєводою — В. М. Новосильцева з дворянськими сотнями, стрільцями К. Ієвлева та козаками П. О. Апостола «для оберігання від... татар і зрадників черкас»²¹¹.

Під Борзною загін Скуратова наразився на затятий опір: «І з Борзни виходив проти них Васюта Золотаренко з черкасами з багатьма людьми і з татарами; і у государевих ратних людей з тими черкасами і з татарами був бій під містом, і Божою милістю... государеві ратні люди черкас і татар побили і татарський бунчук взяли... і посади у Борзни випалили; а татари де під Борзною стоять по інший бік міста обозом». Після бою загін Скуратова повертається під Конотоп²¹².

12 травня Трубецькой послав під Борзну вже значну каральну експедицію на чолі з кн. Г. Г. Ромодановським: 5 солдатських, 2 драгунських, 2 рейтарських полки, дворянську кінноту²¹³, а гетьман І. Безпалий — полковників Г. Донця та І. Силку з козаками. Кількість козаків,

²⁰⁷РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 275. — Арк. 270, 273–277, 286–298.

²⁰⁸Там само. — Од. зб. 292. — Арк. 59–60; Ф. 229, оп. 4, од. зб. 28. — Арк. 54–55.

²⁰⁹АМГ. — Т. 2. — С. 663, 664; Донские дела. — Кн. 5. — С. 487–488.

²¹⁰Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 234.

²¹¹АМГ. — Т. 3. — С. 291–292.

²¹²Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 234.

²¹³РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 275. — Арк. 271–272, 278–285.

які були з В. Золотаренком, невідома, проте точно відомо, що татар з ним було близько 2 тис. чол. Лише після трьох запеклих боїв під містом та спустошення його околиць московські війська «місто Борзну штурмом взяли і висікли і випалили»²¹⁴. Окрім самої Борзни росіяни попалили і розорили й інші населені пункти Борзенської сотні²¹⁵. Російські війська у цьому поході втратили не менше 86 чол. убитими і 193 чол. пораненими²¹⁶.

Київський воєвода В. Б. Шереметєв у цей час готував перевози і помети на Дніпрі в районі Києва для переправи військ Трубецького на правий берег та, подібно до Трубецького, також проводив акції залякування в околицях Києва. Зокрема, близько 18 травня він узяв штурмом і спалив м. Трипілля²¹⁷.

Не менш рішуче проти козацьких військ діяли московські воєводи і в Білорусі. На початку травня, через три тижні після капітуляції Мстислава, росіянам здався і Кричев²¹⁸. Між 10 і 19 травня кн. О. Борятинський завдав поразки 2-тис. гарнізону Рославля (було спалено посади, взято у полон рославльського сотника О. Волика та багатьох інших захисників міста)²¹⁹, а 14 травня московські частини на чолі з воєводою Змієвим підійшли до Старого Бихова. Відбивши вилазку оборонців міста, Змієв став під Биховом обозом. 17 травня, після приходу під місто військ кн. Лобанова-Ростовського, росіяни взяли в облогу та повністю блокували ставку І. Нечая та центр козацької влади у Білорусі — м. Старий Бихів з його 4-тисячним гарнізоном²²⁰. Блокада цього міста-порту дала можливість російському уряду досить швидко і без перешкод сплавити військові вантажі і продовольство Дніпром до Києва. Фактично ці події означали програш Чигирином білоруської кампанії.

Українське командування, очікуючи приходу союзних військ, із свого боку, намагалось посіяти паніку в московських прикордонних районах та ускладнити зв'язок Трубецького з Путивлем, а також між Путивлем, Рильськом і Севськом. З цією метою глухівський наказний полковник Л. Бут та глухівський сотник П. Уманець послали великі козацькі загони за московський кордон. 14 травня тисячний загін глухівських козаків «повоював» села Капустино, Жоровлевка, Турки,

²¹⁴Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 234–235.

²¹⁵Там же. — Т. 5. — С. 19–20.

²¹⁶РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 275. — Арк. 271–272, 278–285.

²¹⁷Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 375, 379.

²¹⁸РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 32; Ф. 145, оп. 1, од. зб. 3. — Арк. 610–616.

²¹⁹Там само. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 34.

²²⁰Там само. — Арк. 249–250.

Канигіно, Стремоухово між Рильськом і Севськом, «і багатьох повітових людей в тих селах побили і в полон побрали, і кінські табуни і худобу відігнали», а 20 травня тисячний козацький загін спалив с. Берюх Путивльського повіту. Паралельно з цими загонами у Севський і Рильський повіти було також послано 3-тисячний загін кінних козаків. У самому Глухові на той час стояло 8 тис. козаків²²¹, що справляло додатковий психологічний тиск на московських прикордонних воєвод, які відправили свої головні сили з кн. Трубецьким в Україну, особливо на рильського воєводу кн. І. Волконського, у розпорядженні якого було лише декілька сот умовно боєздатних ратних людей²²².

Під Конотопом гетьманські козаки разом з татарами також намагались тримати росіян у напрузі, не дозволяючи почуватися вільно. Так, 8 травня вони здійснили напад на обоз кн. Куракіна²²³. Сам Виговський десь у перших числах травня почав повільно рухатись з Чигирини на північ у Ніжинський полк, де розгортались основні події. При собі гетьман мав Нурадин-султана з 5 тис. татар²²⁴. 11 травня він був під Ірклієвом, 20 травня — під Драбовом, 28 травня — під Ташанню, 8 червня — у Яготині.

Приблизно 18 травня, щоб відлякати Трубецького від походу на Ніжин, гетьман посилає туди наказного гетьмана І. Скоробагатенка та Нурадин-султана з невеликим татарсько-козацьким загоном. У самому Ніжині тоді стояли козаки Переяславського, Черкаського, Корсунського та інших полків, а в двох верстах від міста — 6 тис. татар²²⁵.

У той час, коли Виговський повільно рухався у Ніжинський полк, у Варшаві 12 травня було ратифіковано українсько-польську угоду про союз. Козацькі делегати, зі свого боку, а король і сенатори, зі свого, клятвено (присягою) завірили один одного у примиренні, а козаки також дали клятву вірності і послуху королю²²⁶. Тепер українсько-московська війна остаточно перетворювалась на таку, у якій боротьба йшла за те, чи буде українське суспільство продовжувати свій розвиток на основі європейських культурних, політичних і цивілізаційних цінностей і традицій, чи підпаде під цивілізаційний вплив Московії.

У другій половині травня у росіян почали виникати серйозні проблеми з підготовкою до вирішальної битви за Україну. По-перше, з-під Конотопа з полків воєвод почалась масова втеча ратних людей, що

²²¹ Там само. — Арк. 78–79.

²²² Там само. — Арк. 80.

²²³ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 234.

²²⁴ Там же. — Т. 15. — С. 376.

²²⁵ Там же. — С. 376, 378.

²²⁶ Lettres de Pierre des Noyers... — S. 516, 519–520.

свідчило про падіння бойового духу у війську. За вибірковими даними, лише з полків кн. Ромодановського втекло не менше 1 тис. чол.²²⁷. По-друге, нові накази про додаткові набори в драгуни дітей боярських та інших категорій служилих людей навіть у пропорціях від сім'ї з трьох — одного, а з чотирьох — двох, не давали очікуваних результатів, оскільки ті, хто ще залишився у містах, усіляко ухилялись від набору, тікали²²⁸. По-третє, прикордонні воєводи не могли примусити «повітових людей» відремонтувати укріплення міст і зібратись у міста в облоги навіть під загрозою очікуваного приходу татар, про що у Москву доповідали, зокрема, пронський, рязський та шацький воєводи²²⁹.

Через це російський уряд вжив заходів, які, на його думку, могли б виправити ситуацію. По-перше, 28 травня Олексій Михайлович видав указ для війська кн. Трубецького про те, що надалі українців, які потраплять у полон в бою чи при взятті міст, російські ратні люди віддавати воєводам не зобов'язані, а можуть залишати собі²³⁰. Таким чином Москва хотіла стимулювати власне військо до більш активних дій по захопленню української території. По-друге, 1 червня цар наказав Війську Донському здійснити напад на Крим, «щоб кримського хана похід на наші українні міста війною вам своїм походом на Крим перешкодити»²³¹.

Очевидно, саме через вищевикладені проблеми, а також через місництво з київським воєводою, кн. Трубецької не пішов через Ніжин на Київ з основними силами, залишивши під Конотопом лише частину війська, як йому радили посланці кн. В. Б. Шереметєва²³². Боярин учинив навпаки: сам з основним військом залишився під Конотопом, а під Ніжин «над татарами і над зрадниками черкасами промишляти» 25 травня послав кн. Г. Г. Ромодановського та П. Д. Скуратова з їхніми полками.

27 травня під Ніжином у полі відбулось три запеклих боїв, в яких втрат зазнали як росіяни, так і козаки на чолі з І. Скоробагатенком та татари. Хоча росіяни і здобули певну перевагу над гетьманськими військами, але вона, очевидно, не була дуже значною, оскільки, так і не наважившись на штурм міста, військо кн. Ромодановського, пограбувавши Ніжинський Пустинно-Тригорський монастир та околиці міста,

²²⁷РДАДА. — Ф. 210, оп. 5, од. зб. 22. — Арк. 32–46зв., 48 зв.–62, 69–76 зв.

²²⁸РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 301/1. — Арк. 30–33.

²²⁹Там само. — Од. зб. 292. — Арк. 53–58, 65–66.

²³⁰ПСЗРИ. — Т. 1. — С. 485–486.

²³¹Акты, относящиеся к истории Войска Донского, собранные генерал-майором А. А. Лишиным. — Новочеркасск, 1891. — Т. 1. — С. 59.

²³²Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 373–375, 377.

1 червня повернулося під Конотоп²³³. За даними Самовидця, Скоробагатенку допомагав Мамсир-мурза з 12 тис. татар²³⁴, але це, мабуть, завищена цифра.

Недооцінка Трубецьким важливості захоплення Ніжина, куди він послав недостатньо сил, на нашу думку, була однією з головних помилок російського командування в цій війні. Адже в разі оволодіння Ніжином та з'єднання військ київського гарнізону і армії Трубецького угруповання гетьманських військ у районі Глухова виявлялось відрізаним від центральних та південних районів Війська Запорозького. У цьому випадку гетьманський уряд фактично втрачав зв'язок з північними районами Лівобережжя, які його підтримували, що могло катастрофічно вплинути на подальший перебіг кампанії.

Тим часом путивльський і севський воєводи розпочали активні воєнні дії проти прикордонних міст Ніжинського полку. У перших числах червня кн. Г. Д. Долгорукий з 1100 ратними людьми підступив до Глухова і почав вести до міста шанці, 6 червня до міста підійшов і М. М. Дмитрієв зі своїм військом. Проте місницькі чвари з севським воєводою, недостатність сил та постійні вилазки «глухівських сидільців» змусили Долгорукого піти на переговори з глухівським наказним полковником Л. Бутом. 15 червня, домовившись до царського указу утримуватись від взаємних нападів, московські війська відступили за кордон²³⁵. У середині червня активізувався і київський гарнізон: у результаті походу вверх по Десні росіяни спалюють посади м. Остра²³⁶.

Іншим районом запеклих боїв був південь Лівобережжя. 11 травня за наказом В. М. Новосильцева дворянські сотні спочатку «взяли... місто Горошин і висікли і випалили», а потім 25 травня спільно з козаками П. О. Апостола пробують штурмом оволодіти м. Балаклійка. Втративши 20 чол. пораненими і 10 чол. убитими, росіяни відступили. В 4 верстах від Балаклійки росіяни зазнають нападу козацьких полковників Черкеса, Ф. Гаркуши та Ілляша з 3 тис. козаків і татар, від якого з великим трудом відбиваються²³⁷.

7 червня В. М. Новосильцев, який після підходу йому на допомогу з-під Конотопа І. Силки, а з Полтави — К. Пушкаря та драгунського полку Я. Інвалта, за різними даними, мав у своєму розпорядженні

²³³Там же. — Т. 4. — С. 236–237; Т. 5. — С. 17–18, 25; РДАДА. — Ф. 210, оп. 6-е, од. зб. 308. — Арк. 440–451, 460–461.

²³⁴Літопис Самовидця. — С. 80.

²³⁵РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 22–29; Оп. 14/1, од. зб. 156. — Арк. 95–100, 105–106; Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 241.

²³⁶АМГ. — Т. 2. — С. 676; Акты ЮЗР. — Т. 8. — СПб., 1875. — С. 17.

²³⁷РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 321. — Арк. 582–585.

10–17 тис. ратних людей і 5 тис. козаків²³⁸, вирішив взяти штурмом м. Голтву Чигиринського полку. Штурм тривав до другої години ночі, але росіяни не змогли захопити фортецю. 8 червня під Голтву підійшли гетьманські полковники Г. Каплонський, Ф. Гаркуша та Берник з козаками і татарами та після триденних боїв узяли обози В. М. Новосильцева і К. Пушкаря в облогу²³⁹.

Тим часом, 10 червня кримський хан, переправившись через р. Орель, вступає із своїм військом у межі Полтавського полку й одразу, за свідченням Наїми, посилає в район Голтви (під Манжелію, 20 км від Голтви вниз по р. Псел) 15-тис. загін на чолі з Ферраш-Беком²⁴⁰. 12 червня полковники Г. Каплонський та Ф. Гаркуша з 1,5 тис. козаків та мурзи Карач-бей, Сеїт-Кази, Мустафа, Марташ та Хан з 3,5 тис. татар при підтримці голтвянських козаків атакують обози росіян під Голтвою. У результаті бою росіяни відкинули наступаючих козаків і татар від табору, втрати яких, за російськими даними, склали 230 чол.²⁴¹. Після приходу в той же день під Голтву основних сил татар у тригодинному бою військо Новосильцева було розбите. За свідченням Наїми, врятуватись вдалось лише 1 тис. російських ратних людей²⁴². Врятувався від полону і К. Пушкар, проте І. Силку татари захопили і невдовзі передали гетьману.

Тим часом головні російські війська посилили тиск на конотопський гарнізон та готувались до нового штурму. Фактично безперервний обстріл міста з гармат став особливо нестерпним з 5 червня, коли за порадою перебіжчика кн. Трубецької наказав установити 30 гармат за р. Єзуч на височині навпроти Конотопу, бо, як свідчили самі росіяни, «як почали спершу з гармат в місто бити в ті місця, на які вказав перебіжчик, і з тих де місць багато людей почало втікати і побігли врозтіч і зрозуміло де те, що від тої гарматної стрілянини вчинилась їм тіснота велика». 9 червня вал, який росіяни будували для штурму фортеці, вже був «у довжину... як з лука стріляти доброму стрільцю... вверх сажень з 3, а від міста з 25 сажень». Окрім того, «для приступного часу тури зробили і на примет дров навозили добрих багато»²⁴³. Хоча обложенці, як пише Самовидець²⁴⁴, й завдавали росіянам на приступах відчутних втрат та на вилазках носили землю з їх приступного валу в

²³⁸НБВ. — Відділ мікрофільмів, од. зб. А–387; Казем-Бек М. А. Указ. соч. — С. 354.

²³⁹РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 321. — Арк. 585–587.

²⁴⁰Казем-Бек М. А. Указ. соч. — С. 354.

²⁴¹РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 321. — Арк. 587–588, 590–591.

²⁴²Казем-Бек М. А. Указ. соч. — С. 354.

²⁴³РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 59–60; АМГ. — Т. 2. — С. 669.

²⁴⁴Літопис Самовидця. — С. 79.

Конотоп «і з того собі вал прибільшували», проте становище їх було критичним.

У листі від 14 червня до гетьмана, прохаючи негайної допомоги, сіверський гетьман Г. Гуляницький так змалював стан обложеного міста: «...вдень і вночі і однієї години вільної не маємо від наступаючого на нас неприятеля, якому вже і вдіяти нічого не можемо, бо вже і сил наших не стає, такі тяжкі і борзо важкі до нас кожного дня і ночі приступи і добування до нас чинять, і всіма в рів уже укопали, воду від нас віднято і місто різними промислами палять кулями огнистими, пороху і куль вже не маємо, чим боронитися, живності в козаків немає ж, коні всі пали...»²⁴⁵.

Як розповіли 17 червня на допиті у путивльського воєводи «вихідці» з Конотопа, у місті «...їдять коней і всяку живність... і з водою де у них дуже сутужно, багато людей з безводдя і від тісноти пухнуть і помирають... і в місті хлібних припасів немає». «Конотопські сидільці» на розмові з Гуляницьким погодилися утримувати місто лише до Петрова дня (29 червня), а потім здати фортецю Трубецькому²⁴⁶.

Тим часом героїчний опір захисників Конотопа й пасивна вичікувальна тактика кн. Трубецького, обумовлена ослабленням війська через втечі ратних людей та небажанням доводити справи до великої польової битви (яких, як відзначають російські військові історики²⁴⁷, російські полководці в XVII ст. намагались уникати через недостатній вишкіл і низькі морально-вольові якості російського війська при активних наступальних діях), дали змогу гетьману Виговському дочекатись своїх союзників — кримських татар. Блокувавши всі спроби Трубецького добути достовірні відомості про себе, Виговський нав'язав царському полководцю генеральну битву на вигідних для себе умовах.

Дочекавшись вістей, що війська Мухаммед-Гірея на підході, Виговський вирушив з с. Бикова (зараз смт. Новий Биків Бобровицького р-ну Чернігівської обл.), де він стояв обозом, прямо під Конотоп²⁴⁸. Пройшовши Галицю та Ічню, гетьман зупиняється на Крупичполі, що в 10 верстах на північ від Ічні на р. Удай. З гетьманом тоді було 16 тис. козаків при 10 полковниках, 5 тис. татар з Нурадин-султаном і 3 тис. поляків,

²⁴⁵АМГ. — Т. 2. — С. 669.

²⁴⁶Там само. — С. 668–669.

²⁴⁷Бобровский П. О. Переход России к регулярной армии. — СПб, 1885. — С. 106–108; Русская военная сила. История развития военного дела от начала Руси до нашего времени. — М., 1897. — Т. 1. — С. 413–414; Голицын Н. С. Русская военная история. — СПб., 1878. — Ч. 2. — С. 427, 430–31, 450–451.

²⁴⁸Востоков А. Судьба Выговских и Ивана Нечая. — С. 41; Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 421.

сербів та волохів з А. Потоцьким, С. Яблоновським та Ю. Немиричем на чолі²⁴⁹.

24 червня на Круничполе прибуває кримський хан із кримськими, білгородськими, ногайськими, азовськими татарами і темрюцькими черкасами²⁵⁰. Підтвердивши взаємною присягою договір про спільні дії у цій війні проти московських військ та про надання один одному військової допомоги проти будь-якого неприятеля у майбутньому, козаки та татари рушили під Конотоп. Усіх татар з Виговським і ханом було, за одними даними, 30 тис.²⁵¹, за іншими — 40 тис.²⁵²

Перебіг Конотопської битви 28 червня 1659 р. нами детально розібрано у статті в «Українському історичному журналі»²⁵³, тому на цьому не зупинятимемося. Зазначимо лише, що з боку союзників у битві, за донесеннями поляків, козаків загинуло 4 тис. чол., татар — 6 тис. чол.²⁵⁴; за свідченням на допиті почепського писаря С. Межецького, козаків під Конотопом загинуло до 12 тис. чоловік²⁵⁵. Стосовно втрат росіян, то практично всі джерела стверджують, що загинув весь загін кн. С. Р. Пожарського. Конкретні цифри російських втрат у джерелах називаються такі: про 10 тис. загиблих росіян повідомив на допиті взятий 9 липня в полон почепський козак Н. Хохлов²⁵⁶; секретар польської королеви П'єр де Нуає в листі у Францію від 31 липня повідомляв про 8 тис. убитих лише в бою та про страту татарами всіх взятих у полон росіян; а в листі від 6 серпня, посилаючись на другий лист Виговського у Варшаву, — вже про 17 тис. убитих²⁵⁷; про 30 тис. загиблих говорять польський літописець І. Єрлич та Самовидець: «...де за один час більш ніж на двадцять тисяч або тридцять люду його царської величності полягло»²⁵⁸; про 50 тис. убитих і полонених росіян на основі інформації із Варшави повідомляв німецькомовний «летючий листок»²⁵⁹; цю ж циф-

²⁴⁹Historya panowania Jana Kazimierza. — Т. II. — С. 21; Літопис Самовидця. — С. 80; Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 376, 405; Брик М. Юрій Немирич на тлі історії України. — Львів, 1974. — С. 69.

²⁵⁰Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 298.

²⁵¹Historya panowania Jana Kazimierza. — Т. II. — С. 21; Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 298.

²⁵²Стрельчевский С. К вопросу о сношениях Польши с казаками в 1657–1659 годах. — К., 1873. — С. 9.

²⁵³Бульвінський А. Г. Конотопська битва 1659 р. // Укр. іст. журн. — 1998. — № 3. — С. 76–83; № 4. — С. 33–43.

²⁵⁴НБВ. — Відділ мікрофільмів. — Од. зб. 19820.

²⁵⁵РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 79–80.

²⁵⁶Там само. — Арк. 84.

²⁵⁷Lettres de Pierre de Noyers. — С. 535–536, 537.

²⁵⁸Latopisiec albo Kroniczka Ioachima Jerlicza. — С. 33; Літопис Самовидця. — С. 79–80.

²⁵⁹НБВ. — Відділ мікрофільмів, од. зб. 19820.

ру називав гетьман Виговський у листі до жителів Гадяча, тодішній шведський посол у Москві А. Мюллер та турецький літописець Наїма²⁶⁰. На нашу думку, втрати росіян у Конотопській битві склали 15–20 тис. чол. убитими в бою та страченими після нього.

Оцінивши всю загрозливість ситуації, кн. Трубецької негайно наказав усім військам полишити шанці під Конотопом і зібратись у його обозі. Таким чином, облогу міста на 70-й день було знято. Одразу розпочинається будівництво переправи через р. Конотоп і переправа на протилежний, путивльський бік, возів²⁶¹.

Гетьман Виговський посилав козацькі і татарські загони перерізати всі дороги між Конотопом і Путивлем та на переправу через р. Сейм поблизу Путивля з тим, щоб не дати можливості Трубецькому отримати допомогу²⁶². Сам же гетьман з основними силами 29 червня підійшов до Конотопа і взяв в облогу табір росіян: козаки повели до обозу Трубецького шанці та розпочали безперервний гарматний обстріл позицій супротивника. Довідавшись, що московське військо розпочало переправу через р. Конотоп, гетьман негайно переправив на путивльський бік річки «частину свого війська і татар велику частину» і перешкодив переправі росіян²⁶³. У ніч на 30 червня, спішивши все своє військо, Виговський повів його на нічний штурм табору, який, проте, результату не приніс. Нарешті, бажаючи врятувати війська, які в нього залишились, та вирватись з оточення, кн. Трубецької 2 липня починає відступ у бік Путивля²⁶⁴.

Козаки й татари протягом трьох днів безперервно всіма силами намагались розірвати кільце обозних возів росіян, постійно обстрілювали обоз із гармат, проте ратні люди запекло оборонялись²⁶⁵. У безперервних атаках загинуло до 6 тис. козаків і татар та не менше 2 тис. росіян²⁶⁶, окрім того, за повідомленням Новгородського Хронографа, близько 40 тис. російських ратних людей дістали поранення різного

²⁶⁰Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 303; Форстен Г. В. Сношения Швеции и России во второй половине XVII века (1648–1700) // ЖМНП. — СПб., 1898. — Ч. 317. — Май. — С. 62; Казем-Бек М. А. Указ. соч. — С. 356.

²⁶¹НБВ. — Відділ мікрофільмів, од. зб. 19819; Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 422.

²⁶²РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 35–39.

²⁶³Памятники... — К., 1898. — Т. 3. — С. 355–358.

²⁶⁴Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 239; Т. 15. — С. 422; Казем-Бек М. А. Указ. соч. — С. 358; НБВ. — Відділ мікрофільмів. — Од. зб. 19819; Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при Управлении Виленского Учебного Округа. — Вильна, 1867. — Т. 7. — С. 114–115.

²⁶⁵АМГ. — Т. 2. — С. 673.

²⁶⁶Казем-Бек М. А. Указ. соч. — С. 358; Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 400; Т. 7. — С. 299.

ступеня тяжкості²⁶⁷. 4 липня російські війська підійшли до р. Сейм і стали на Білих Берегах в 10 верстах від Путивля²⁶⁸.

Звістка про розгром російського війська під Конотопом та очікувані масові напади татар на російські міста виявилася повною несподіванкою для Москви. Неочікувана поразка справила деморалізуючий вплив як на тогочасне російське суспільство, так і на офіційні кола. У перших числах липня 1659 р. у Москві, як можна зробити висновок із записів у журналі, що вівся шведським дипломатом А. Мюллером, була паніка²⁶⁹.

Московська держава одразу почала готуватись до оборонних дій на власній території. Вже 5 липня вийшов царський указ про новий набір даточних людей у солдатську службу (другий за неповний рік) на тих же умовах, що й набір 13 листопада 1658 р., але поширений на інші категорії населення²⁷⁰. У той же день в Калугу до боярина кн. Ю. О. Долгорукого і стольника кн. Г. А. Козловського було відправлено наказ, «зібравшись з ратними людьми, іти на допомогу до... князя Трубецького»²⁷¹, а в прикордонні міста південної окраїни — накази воєводам «міських і повітових всяких чинів людей зібрати в місто в облогу... і жити... з великою обережністю... щоб воїнські люди... над містом якого дурна не учинили»²⁷². 8 липня Боярська рада прийняла рішення про те, щоб кн. Трубецькой, «оскільки він від Конотопа відступив», перекрив своїми військами дорогу гетьманським військам на Путивль, ставши «проти Путивля по той бік річки Сейм»²⁷³. Таким чином, Росія на початку липня переходить стосовно України з наступального в оборонний стан.

В останніх числах липня татарські загони вриваються в межі Белгородського розряду із заходу, з території України, де не було серйозних оборонних укріплень. Шлях татар у московських кордонах нагадував за формою дугу: Орловський, Мценський (3 серпня), Чернський, Новосильський, Ливенський, Єфремовський, Єлецкий та Воронежський повіти. Деякі татарські загони відокремлювались від основних сил на південь, до повітів, розташованих поблизу Белгородської смуги (Курський, 1 серпня, Сумський, Хотмижський, Карповський, Белгородський,

²⁶⁷Новгородский Хронограф XVII в. // Тихомиров М. Н. Русское летописание. — М., 1979. — С. 305–306.

²⁶⁸Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 239.

²⁶⁹Форстен Г. В. Указ. соч. — С. 62–64.

²⁷⁰ДАИ. — Т. 8. — С. 120.

²⁷¹Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. — С. 192

²⁷²РДАДА. — Ф. 210, оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 85–86.

²⁷³Там само. — Оп. 14/1, од. зб. 192. — Арк. 32.

31 липня), або на північ (Тульський, 5 серпня)²⁷⁴. Татари розоряли села і поселення, не намагаючись штурмувати міста. За деякими даними, вони спалили до 10 тис. дворів і захопили або вбили 27 тис. чоловік²⁷⁵.

Напади татар на південні повіти змусили російську державу сконцентрувати головну увагу на них, відсунувши питання встановлення безпосереднього контролю над територією Війська Запорозького на другий план. У Москві, очевидно, зробили висновок про можливий похід татарсько-козацького війська на саму столицю.

3 серпня за царським наказом Трубецької послав князів Ромодановського і Куракіна з їхніми полками у Белгород для «оберігання... українних міст і смуги» від татар²⁷⁶. 4 серпня «по кримським вістям, указав государ на Москві робити місто земляне і по місту острог». Навколишні жителі з сім'ями і пожитками наповнювали Москву, навіть поширювалися чутки, що государ від'їжджає за Волгу, в Ярославль. 6 серпня в головні монастирі, які знаходились біля Москви, були відправлені обложні воєводи²⁷⁷, а 8 серпня цар наказує вислати на велику засічну смугу, зокрема, на тульські, виневські та рязанські засіки, додаткові контингенти солдат і стрільців²⁷⁸.

Нарешті, 16 серпня Трубецької отримав царську грамоту з повідомленням про те, що йому на допомогу від Брянська рухається околицький кн. П. О. Долгорукий. Трубецькому наказується з усім військом, яке він має у своєму розпорядженні, відійти і стати обозом між Путивлем і Севськом, або Рильськом і Путивлем, «або де пристойніше, і укріпитись валом земляним і оберігати великого государя українні міста від татар і від черкас»²⁷⁹.

Таким чином, можна зробити декілька висновків.

1. Регулярні воєнні дії можна умовно розділити на три етапи. Перший етап охоплює події кінця вересня — середини грудня 1658 р., другий етап війни тривав з середини грудня 1658 р. до другої половини

²⁷⁴ Там само. — Оп. 9, од. зб. 292. — Арк. 74–75; Воронежский край с древнейших времен до конца XVII века. Документы и материалы по истории края. — Воронеж, 1976. — С. 138; Загоровский В. П. Указ. соч. — С. 279; Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 242; Соловьев С. М. Указ. соч. — Кн. 6. — С. 50.

²⁷⁵ Podhorodecki L. Chanat krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w. — Warszawa, 1987. — S. 200; Александров В. А. Организация обороны южной границы Русского государства во второй половине XVI–XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XVI–XVIII вв. — М., 1979. — С. 170.

²⁷⁶ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 242, 245; АМГ. — Т. 2. — С. 677.

²⁷⁷ Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. — С. 194–196; Новгородский Хронограф XVII в. — С. 306.

²⁷⁸ Собрание узаконений Русского государства. — СПб, 1874. — Т. 1. — С. 480.

²⁷⁹ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 245.

березня 1659 р., вирішальний третій етап — з кінця березня до початку серпня 1659 р.

2. Українсько-російська війна закінчилась розгромом основних сил царського війська, які вторглись на українську територію, і вигнанням їх за межі України.

3. Основні бойові дії завершилися приблизно 4 липня (військо кн. Трубецького відступило до р. Сейм), а війна в цілому — на початку серпня 1659 р. Винятком тут була облога росіянами козацького гарнізону у Старому Бихові, яка тривала аж до 4 грудня 1659 р.

4. Воєнна перемога козацько-татарського війська в Україні була беззаперечною, але не повною, оскільки в руках опозиціонерів і московських гарнізонів залишались Київ, Гадяч, Полтава, Черкаська Грунь та декілька інших міст.

5. Воєнна кампанія на півдні Білорусі у межах українсько-російської війни завершилась локальною перемогою московських військ.

6. Московська держава внаслідок розгрому своїх військ під Соснівкою та татарсько-козацького походу у внутрішні райони країни на початку серпня змушена була відсунути з розряду першочергових завдання встановлення повного військово-політичного контролю над територією Війська Запорозького. У цілому стосовно України вона перейшла з наступальної в оборонну позицію.

7. Розпуск гетьманом Виговським своїх військ і накази кн. Трубецькому з Москви відправити частину полків у Белгород, а самому з основними силами відступити від кордону в район Севська свідчили про те, що сторони на даному етапі вимушені змиритись з існуючим станом речей і не планують у найближчому майбутньому відновлення воєнних дій.

8. Розпочаті з другої половини липня переговори про місце з'їзду представників сторін для «приборкання кровопролиття» та «згоди» свідчили, що Москва під тиском воєнних невдач була готова до переговорів з урядом гетьмана І. Виговського та врахування позиції української сторони.

Отже, під впливом конотопської поразки Московська держава з активного наступального стану щодо України переходить до пасивного, оборонного. Однак напади, за московським проханням, донських і запорозьких козаків на татарські улуси в Криму, які змусили хана з військом повернутись додому²⁸⁰, необхідність підкорювати деякі лівобережні міста, в яких засіли або московські гарнізони, або опозиційно до гетьмана налаштовані козаки, а головне те, що лівобережні полковники, розчарувавшись в остаточно затверджених польським сеймом

²⁸⁰Там же. — Т. 7. — С. 296.

формулюваннях Гадяцького договору, вирішили заслужити прощення Москви, принісши в жертву гетьмана Виговського²⁸¹, не лише не дали останньому змоги скористатись зі своєї блискучої військової перемоги, але, як показав час, призвели в кінцевому результаті як до політичного програву всієї кампанії в цілому, так і до трагічного завершення ним власної політичної кар'єри.

Головний урок українсько-московської війни 1658–1659 рр. і Конотопської битви, як її вершини, для українського керівництва полягав у наочному підтвердженні правильності вперше сформульованої ще Б. Хмельницьким концепції про стратегічну важливість союзу із Кримом для становлення Української держави. Виступ татар на боці гетьманського уряду, по-перше, знівельював чисельну перевагу царської раті, а по-друге, дав Виговському суто військову стратегічну перевагу, оскільки під одним командуванням були об'єднані одна з найкращих у Європі піхот — козацька й одна з найкращих у Європі кіннот — татарська. За обома цими вирішальними компонентами московське військо значно поступалось війську союзників, що у поєднанні з полководницькою майстерністю гетьмана Виговського й обумовило результати битви.

На нашу думку (і це підтверджують події перших років війни з поляками 1648–1654 рр. та українсько-російської війни 1658–1659 рр.), союз Війська Запорозького та Кримського ханства був непереможним альянсом у Східній Європі. Він громив і королівські, і магнатські, і царські війська. Але тільки-но союз із Кримом внаслідок різних причин розривався, Військо Запорозьке одразу опинялось у критичному стані, оскільки не мало достатньо ресурсів для самостійного довготривалого протистояння експансіоністському тиску двох своїх сусідів — великих на той час держав Східної Європи, які боролись за панування у цьому регіоні, — Речі Посполитої та Московського царства. Союз із татарами, вважаємо, мав ту важливу політичну перевагу, що Бахчисарай, на відміну від Москви чи Варшави, не мав ані планів, ані можливостей інтегрувати Україну до складу своєї держави, а задовольнявся лише відносно невеликими, хоча часом і дуже обтяжливими компенсаціям. Можливо, історія Східної Європи й Української держави розвивалась би зовсім в іншому руслі, якби гетьманським урядам Б. Хмельницького та І. Виговського вдалося більш тривалий час задіювати союз із татарами в стратегічних інтересах України.

²⁸¹ Яковлева Т. Г. Начальный этап Руины: Социально-политическое положение и внешняя политика Украины конца 50-х годов XVII века: Дисс. ... канд. ист. наук. — К., 1994. — С. 424–430.